

บทบาทของช้างที่สำคัญในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี

บทบาทของช้างที่สำคัญในวรรณคดีสันสกฤต

พระคเณศในฐานะที่มีพระเศียรเป็นช้าง

พระคเณศเป็นเทพเจ้าที่มีพระเศียรเป็นช้าง มีงาช้างเดียว พระวรกายเป็นเทพเจ้า นาย Edward Moor กล่าวไว้ในหนังสือ The Hindu Pantheon ว่าพระองค์เป็นเทพเจ้าที่ชาวฮินดูนับถือยกย่องเป็นอย่างยิ่ง และมีข้อความสำคัญในหนังสือทิวปราคาว่า พระนางปารวตีให้พรพระคเณศว่า พระองค์จะได้รับการสักการะก่อนบรรดาเทพเจ้าทั้งหมด เพื่อให้เกิดความสำเร็จในกิจการงานทุกอย่าง^๑ แม้ในหนังสือส่วนใหญ่ก็มีรูปพระคเณศ และคำบูชาพระองค์ก่อนในหน้าแรก ก่อนจะเริ่มเรื่อง และในหนังสือ Hindu Mythology มีกล่าวเพิ่มเติมว่า พราหมณ์ผู้ทำพิธีโหม หรือพิธีบูชาไฟยอมกล่าวคำอ้อนน้อมสรรเสริญพระองค์ก่อนเป็นอันดับแรก โดยเชื่อกันว่า พระคเณศจะขจัดความขัดข้องทุกอย่างให้กับผู้ที่กล่าวคำบูชาพระองค์^๒ และในหนังสือเล่มเดียวกันนี้อ้างถึง Sir W. Jones กล่าวไว้ใน Asiatic Research I.227 ว่าชาวฮินดูถือว่าพระองค์ทรงเป็นเทพเจ้าแห่งความเฉลียวฉลาด และทรงเป็นเทพเจ้าผู้รักษาพระทวารเหมือนเทพเจ้า Janus แห่งกรุงโรม^๓

^๑ Edward Moor, "Ganesa," The Hindu Pantheon, p.169.

^๒ J.L.Shastri, The Siva Purāna A system of Hindu Mythology and Tradition (Delhi : Motilal Banarsidass, 1877) p. 788.

^๓ W.J. Wilkins, Hindu Mythology Vedic and Puranic (Calcutta and Simla : Thacker, Spink and Co. 1900), p. 324.

^๔ Ibid. p. 323.

รูปที่ ๓

ภาพบน พระคเณศพร้อมด้วยพระศิวะ พระนางปारวตีและพระนารท

ภาพล่าง พระศิวะมหาเทพ พระนางปारวตี พระคเณศ และพระการดีกียะ

(จากหนังสือ The Hindu Pantheon)

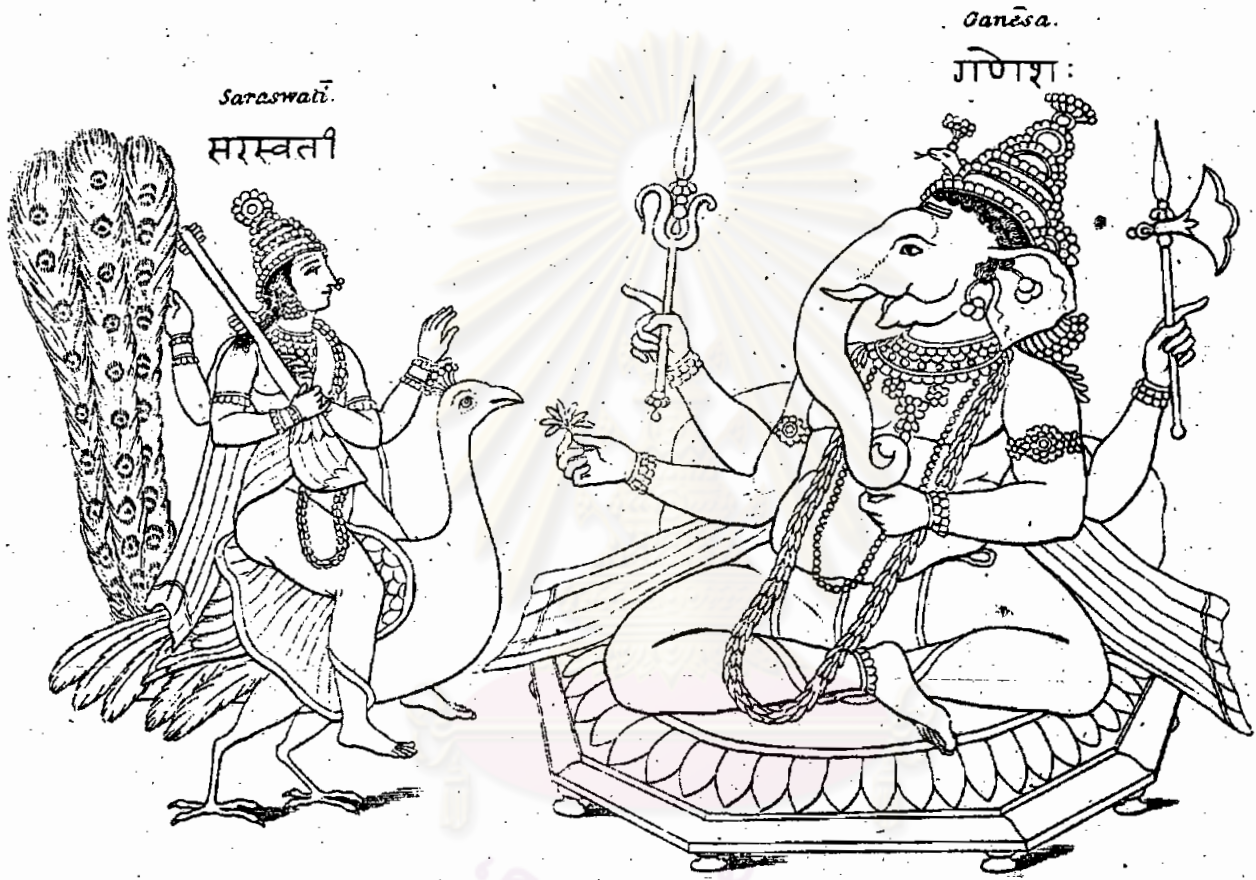
व्यासः पार्वती शिवः गणेशः नन्द

รูปที่ ๔

พระนางปारวตี, พระศิวะ, พระคเณศ และนันท

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

(จากหนังสือ The Hindu Pantheon)

Saraswati.
सरस्वती

Ganesa.
गणेशः

รูปที่ ๕

พระคเณศ และพระนางสรสวตี

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

(จาก หนังสือ The Hindu Pantheon)

พระคณิศมีความสำคัญต่อความเชื่อถือของชาวฮินดู ดังนั้นในประเทศอินเดียจึงมีรูปปฏิมาของพระองค์ที่สลักด้วยหินบ้าง ปั้นด้วยดินบ้างอยู่ในโบสถ์ทุกแห่ง และวางตามถนนหนทางต่าง ๆ ตามถนนหลวง ตามที่ราบและตามโคนต้นไม้บางแห่ง เพื่อให้คนทุกชั้นกล่าวคำบูชา และทำความเคารพพระองค์ได้ในขณะเดินทาง

พระคณิศมีหลายพระนามตามลักษณะที่เกี่ยวข้องกับกำเนิด และบทบาทของพระองค์ มีพระนามในหนังสืออมรโกษดังนี้

vināyako vighnarājo dvaimātūra - ganādhīpaḥ /
 apyekadanto herambo lambodaragajānanah //38//^๑ Amar. 1 . 1 . 38.

มีคำว่า วินายก, วิฆ्नราช, ไทวมাতู, คณาธิป, เอกทนต์, เทรมุพ, ลมโพทร, คชานน และยังมีพระนามอื่น ๆ อีก ได้แก่ เอกทนต์ศิร, คณปติ, คณปตฺย, คณเศ, วิฆเนศ, วิฆนหารี, ลมพกรณ, คชมุข, กรีมุข, ทิวปุตฺร เป็นต้น

คำว่า วิฆ्नราช มาจาก วิฆ्न + ราช } แปลว่า เจ้าเหนืออุปสรรค
 วิฆเนศ มาจาก วิฆ्न + อีศ }

วิฆนหารี มาจาก วิฆ्न + หารี แปลว่า ผู้นำอุปสรรคออกไป

คณาธิป มาจาก คณ + อธิป แปลว่า ผู้เป็นใหญ่ยิ่งในคณะ

คณปติ มาจาก คณ + ปติ

คณปตฺยส มาจาก คณ + ปติ } แปลว่า ผู้เป็นใหญ่ในคณะ

คณเศ มาจาก คณ + อีศ }

คำว่าคณะในที่นี้ หมายถึง หมู่เทพบริวารของพระกิวะ

^๑ Amarasiṃha, Amarakoṣa : Prathama Kānda svargavarga. (Varanasi :

คำว่า อิศ แปลว่า มีกำลัง, มีสมบัติ, มีอำนาจ และเป็นพระนามของพระทิวะ

เอกทนต์ มาจาก เอก ≠ ทนต์ แปลว่า ผู้มีงาเดียว

เอกทนต์ศิร มาจาก เอก ≠ ทนต์ ≠ ศิร แปลว่า ผู้มีศีรษะประกอบด้วย

งาเดียว

ทวิเทห มาจาก ทวิ ≠ เทห แปลว่า ผู้มีร่างซ้อนกันสองร่าง คือส่วนที่เป็น
ข้าง ใต้แก่ คอนหัว และต่อจากคอลงมาเป็นเทห

ทวิ แปลว่า สอง, เทห แปลว่า ร่างกาย, องค์

เทรหมัพ แปลว่า ผู้ล่าพองด้วยการกระทำ

ลัมโพทร มาจาก ลัมพ ≠ อฺทร แปลว่า ผู้มีท้องพลุ้ย, ผู้มีท้องยื่นย้อยออกมา

ลัมพกรรณ มาจาก ลัมพ ≠ กรรณ แปลว่า ผู้มีใบหูยื่นออกไปมาก

คชมุข มาจาก คช ≠ มุข

คชานน มาจาก คช ≠ อานน } แปลว่า มีหน้าเป็นช้าง

กรีมุข มาจาก กรี ≠ มุข

(กรีแปลว่าผู้มีกร คือ ช้าง)

ไหวมาตุร (Dvaimātur) แปลว่า ผู้มีมารดา ๒ องค์ พระคเณศได้ชื่อว่า
ไหวมาตุร เพราะมีเรื่องราวที่กล่าวถึงกำเนิดของพระองค์ โดยที่พระนางปारวตีทรงปั้น
พระคเณศด้วยโคลจากพระวรกายของพระนาง พระคเณศจึงได้พระนามว่ามีมารดา ๒ องค์

พระนามว่า อาชฺรณ มาจาก อาชฺ มาจาก อาชฺ แปลว่า ผู้มีรตเป็นหนู

ศิวบุตร มาจาก ศิว ≠ บุตร แปลว่า บุตรของพระทิวะ

กำเนิด พระคเณศได้รับยกย่องให้เป็นโอรสองค์โตที่มีชื่อเสียงของพระทิวะ และพระนาง
ปारวตี หรือพระนางอุม่า กำเนิดของพระคเณศมีกล่าวไว้ในคัมภีร์ปุราณะต่าง ๆ แตกต่าง
กันไป พระคเณศเป็นโอรสของพระทิวะ และพระนางปारวตีที่แท้จริง แต่พระองค์มิได้คลอด
ออกจากพระครรภ์ของพระมารดา แต่ถือกำเนิดโดยความปรารถนาของพระทิวะ และพระ-
นางปारวตี หรือเกิดจากความปรารถนาของพระทิวะเพียงพระองค์เดียวหรือเกิดจากความ
ปรารถนาของพระนางปारวตีเพียงพระองค์เดียว

ในวราหปุราณะมีข้อความว่า พระทีเวทรงนิรมิตเด็กหนุ่มขึ้นจากความงามแห่งสี่-
พระพักตร์ของพระองค์ ประกอบด้วยคุณสมบัติของพระทีเว และเป็นรูปทรงอีกองค์หนึ่งอย่าง
ชัดแจ้ง ความงามของเด็กหนุ่มคนนั้นทำให้สาวสวรรค์พากันลุ่มหลง พระอุมาเห็นความงาม
ของเด็กหนุ่มคนนั้นเกิดความอิจฉา และสาปแช่งด้วยความโกรธว่า "เจ้าอย่าทำให้การเห็น
ของฉันมีความผิดไปด้วยการเห็นรูปร่างของเด็กหนุ่มผู้สวยงามอีกเป็นอันขาด ฉะนั้นเจ้าจง
มีหัวเป็นช้าง มีท้องพล้ย และไม่มีความสุขอยู่เลย"^๑

พระทีเวตรัสกับพระโอรสว่า

เจ้าชื่อคณศเป็นโอรสของพระทีเว เจ้าจงเป็นหัวหน้าของวินายกและคณะ
ความสำเร็จ และความไม่สมหวังจะเกิดขึ้นจากเจ้า เจ้าจงมีความสำคัญและ
มีอำนาจในหมู่วายเทพทั้งหลาย และทั้งในพิธีบูชาขัณฑ์และในทุกอย่าง โดยเหตุนี้
เจ้าจะได้รับการสักการะ และได้รับการกล่าวสรรเสริญก่อนในทุกโอกาส อีก
อย่างหนึ่งหากผู้ใดละเลยในการบูชาและสวดมนตสรรเสริญเจ้า จะทำให้กิจการ
นั้นไม่สำเร็จ^๒

^๑ Kennedy, Hindu Mythology : Varāha Purāna, p. 353, quoted in
W.J. Wilkins, Hindu Mythology Vedic and Puranic (Calcutta and Simla :
Thacker, Spink and Co., 1900), p.328.

"Thou shalt not offend my sight with form of a beautiful
youth ; therefore assume an elephant's head and a large belly, and
thus shall all thy beauties vanish."

^๒ Ibid.

"Thy name shall be Ganesa, and the son of Siva ; thou shalt
be chief of the Vinayakas and Ganas; success and disappointment shall
spring from thee; and great shall be thine influence amongst the gods,
and in sacrifices and all affairs. There fore shalt thou be worshipped
and invoked the first on all occasion, otherwise the object and prayers
of him who obmits to do so shall fail."

ลักษณะและรูปร่าง พระคเณศเป็นเทพเจ้าที่มีพระเศียรเป็นช้าง ซึ่งชาวอินเดียถือเป็นสัญลักษณ์แห่งความฉลาด พระองค์ทรงเป็นเทพเจ้าแห่งความเฉลียวฉลาด และสุขุมรอบคอบของชาวฮินดู

พระคเณศมีงาข้างเดียว มี ๔ กร แต่บางที่มี ๖ กร หรือมี ๘ กร หรือบางที่มีเพียง ๒ กร พระหัตถ์ที่ ๑ ทรงถือเปลือกหอย พระหัตถ์ที่ ๒ ทรงถือจักร พระหัตถ์ที่ ๓ ทรงถือไม้พลองหรือปฏัก พระหัตถ์ที่ ๔ ทรงถือคอกบัว^๑ แต่บางที่กล่าวว่าพระองค์ทรงถือกุญแจเป็นรูปขอสลับซึ่งเป็นเครื่องมือบังคับช้าง บางโอกาสทรงถือพัดในพระหัตถ์ที่ ๒

พระคเณศทรงมีหนูเป็นพาหนะและเป็นผู้รับใช้ บางที่มีหนูนบนธงสีแดง เป็นสัญลักษณ์ของพระองค์ด้วย

สาเหตุที่พระคเณศมีพระเศียรเป็นช้าง

การที่พระคเณศมีพระเศียรเป็นช้างนั้นตามเรื่องราวในกำเนิดของพระองค์ บางเล่มมีความว่า พระองค์มีพระเศียรเป็นช้างมาแต่กำเนิด เช่น ในสกันทปุราณะว่า เมื่อพระอินทร์และเทพเจ้าทั้งหลาย ได้สวคมนต์สรรเสริญพระนางปารวตี และอ้อนวอนขอให้พระนางช่วยเหลือในการขจัดความทุกข์ความเดือดร้อนของพวกเทวดานั้น พระนางอุที่พระวรกายเบา ๆ หันใค่นั้นเกิดมีกุมารที่มีศีรษะเป็นช้างเกิดขึ้นเพื่อช่วยขจัดความเดือดร้อนของพระอินทร์และเทพเจ้าเหล่านั้น เพื่อเป็นอุปสรรคหรือขัดขวางไม่ให้คนบาปไปที่วิหารโสมนาถของพระศิวะเพื่อที่จะขึ้นสวรรค์^๓

^๑ Dowson, A Classical Dictionary of Hindu Mythological, and Religion, Geography, History and Literature. 11 th ed. (London : Routledge & Kegan Paul Ltd. 1968) p.107.

^๒ Edward Moor, The Hindu Pantheon, p. 170.

^๓ Kennedy, Hindu Mythology, p. 354. quoted in W.J.Wilkins, Hindu Mythology Vedic and Puranic, p.329.

และในหนังสือเล่มเดียวกันนี้ได้กล่าวถึงมัตสยปุราณะว่า เมื่อพระนางปารวตีกำลังสร้างสถานนั้น พระนางทรงนำน้ำมันมาผสมกับคราบโคลงจากพระวรกายของพระนางมาขึ้นเป็นเด็กหนุ่มที่มีศีรษะเป็นช้าง ครั้นพระนางทรงประพรมพระกุมารนั้นด้วยแม่น้ำคงคา กุมารก็มีชีวิตขึ้นมา^๑

ส่วนการที่พระเศียรของพระกุมารต้องหลุดกระเด็นออกไป แล้วมีพระเศียรเป็นช้างนั้นมีสาเหตุต่าง ๆ ดังในหนังสือ Hindu Mythology ได้อ้างถึงพรหมาไววรรตปุราณะ^๒ (Brahmāvai-varta Purāna) ซึ่งกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า เมื่อเทพเจ้าทั้งหลายพากันมาแสดงความยินดีและเป็นการแสดงความเคารพในโอกาสที่พระศิวะและพระนางปารวตีมีโอรสตามพระราชประสงค์ เทพเจ้าเหล่านั้นได้รับอนุญาตให้เข้าขึ้นชมพระกุมารได้ ในบรรดาเทพเจ้าเหล่านั้นมีพระศนี^๓ ซึ่งมีความตื้นตันและจงรักภักดีต่อพระกุมารเป็นอย่างยิ่ง แต่ต้องระวังสายตาของตนไม่มองไปที่พระกุมาร ได้แต่จ้องมองไปที่พื้นดินเท่านั้น

พระนางปารวตีจึงตรัสถามพระศนี ถึงสาเหตุที่พระองค์ไม่มองหน้าผู้ใด พระศนีทรงกล่าวว่า พระองค์มีความเคารพในพระวิษณุมากจึงมีใจจดจ่อถึงพระองค์อยู่เสมอ จึงไม่ได้เอาใจประเล้าประโลมในภรรยาของพระองค์ ดังนั้นภรรยาจึงสาปแช่งพระองค์ไว้ว่า ถ้าพระองค์จ้องมองผู้ใด พระองค์จะเป็นผู้ทำลายผู้นั้น ดังนั้นพระศนีจึงมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่ง

^๑ Kennedy, Hindu Mythology, p. 353, quoted in W.J.Wilkins, Hindu Mythology Vedic and Puranic, p. 327.

^๒ W.J.Wilkins, Hindu Mythology Vedic and Puranic (Calcutta and Simla : Thacker, Spink and Co., 1900), p. 325.

^๓ J.L.Shastri, The Siva Purana, Vol. 2 (Delhi : Motilal Banarsidass, 1970), p. 766.

พระศนีเป็นคาวพระเสาร์ หรือเทพเจ้าประจำคาวพระเสาร์ พระองค์ได้ชื่อว่า กุรุรทฤต (evil-eyed) แปลว่า ผู้มีตาอันน่ากลัว ; กุรุร แปลว่า เขี้ยวโหด, ไมกรูณา, ให้โทษ, ร้าย, น่ากลัว, น่าสยดสยอง.

ว่า กุรุรทฤศ (Krūradrś) ซึ่งแปลว่า ผู้มีดวงตาอันชั่วร้าย หรือผู้มีดวงตาอันน่ากลัว พระศนีจึงหลีกเลี่ยงการดูใบหน้าของทุกคนเพื่อปกป้องไม่ให้ผลร้ายเกิดขึ้นกับผู้นั้นตามคำสาปแข่ง

เมื่อพระนางปารวตีทรงทราบเรื่องราวจากพระศนีแล้ว พระนางไม่ทรงถือเป็นเรื่องสำคัญ แต่มีพระดำริว่า อะไรจะเกิดขึ้นมันก็ต้องเกิด พระนางจึงทรงอนุญาตให้พระศนีมองพระกุมารได้

พระศนีจึงทรงเชิญพระยม ซึ่งเป็นเทพเจ้าแห่งยมโลกมา เป็นพยานในครั้งนีด้วย ต่อจากนั้นพระศนีจึงมองไปที่พระกุมาร ทันใดนั้นเองพระเศียรของพระกุมารก็หลุดออกร่างและลอยขึ้นไปบนสวรรค์ไปยังที่อยู่ของพระกฤษณะโดยเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของพระองค์

พระนางปารวตีทรงเสียพระทัยมาก ทรงรำพันกับร่างที่ไม่มีเศียรของพระกุมาร และทรงกอดร่างนั้นไว้ในอ้อมพระกรของพระนาง ทรงห่มพระองค์ ทรงกรรแสง หวยเทพทั้งหลายได้แสดงความเสียใจตามพระนางด้วย ยกเว้นพระวิษณุซึ่งทรงขึ้นครุฑเสด็จไปยังแม่น้ำปุષปะภัทร (ปุษปะทุร) ทรงพบช้างที่กำลังนอนหลับ พระองค์จึงทรงตัดศีรษะของช้างนั้น แล้วนำกลับมาต่อเข้ากับร่างของพระคเณศทันที ด้วยเหตุนี้ พระคเณศจึงมีพระเศียรเป็นช้างใหญ่เทอะทะ ดังที่ปรากฏอยู่

ในการที่พระวิษณุทรงช่วยให้พระคเณศฟื้นคืนชีพขึ้นมา นั้นพระนางปารวตีและเหล่าหวยเทพต่างชื่นชมยินดีเป็นอย่างยิ่ง ส่วนพระศนีผู้โชคไม่ดีก็ถูกพระนางปารวตีสาปแข่งให้เดินโขยกเขยกนับแต่นั้นมา

สาเหตุที่พระคเณศมีงาข้างเดียว

ในหนังสือ Hindu Mythology กล่าวอ้างอิงเรื่องราวของพระคเณศในคัมภีร์พรหมาวีวรรตปุราณะ (Brahmāvaivart Purāna)^๑ ไทยใช้ว่า พรหมไววรรตปุราณ ว่า

^๑ W.J. Wilkins, "Brahmāvaivarta Purana," Hindu Mythology Vedic and Puranic, p. 325.

พระคเณศทรงทำหน้าที่รักษาพระทวารในขณะทีพระศิวะทรงบรรทม ขณะเดียวกับที่ปรศุราม ผู้เป็นศิษย์ที่โปรดปรานของพระศิวะไปที่เขาไกรลาส อันเป็นที่ประทับของพระศิวะและพระนางปารวตีเพื่อเข้าเฝ้าพระศิวะ

ปรศุรามจะเข้าไปในพระราชฐานชั้นใน พระคเณศทรงเข้าซักขวางไม่ยอมให้ปรศุรามเข้าไปเพราะพระศิวะทรงกำลังบรรทม ปรศุรามไม่ยอมฟังเหตุผลจะรีบเข้าไปเฝ้าให้ได้ จึงมีการถกเถียงกันและเกิดการต่อสู้กันขึ้น พระคเณศทรงได้เปรียบในครั้งแรก โดยใช้วงจับปรศุรามหมุนไปรอบ ๆ และเหวี่ยงไปจนปรศุรามมีศีรษะและหมกความรู้สึกไป

เมื่อปรศุรามรู้สึกตัวมีความโกรธแค้นพระคเณศมาก จึงเอาขวานเพชรขว้างไปที่พระคเณศ พระคเณศจำขวานนั้นได้ว่าเป็นอาวุธของพระศิวะ และขวานเพชรนี้พระศิวะพระราชทานแก่ปรศุราม พระคเณศจึงน้อมรับด้วยความเคารพ ทันใดนั้นขวานเพชรก็ตัดขาข้างหนึ่งขาดกระเด็นไป พระคเณศจึงเหลืองขาข้างเดียว

แต่ในทีวปุราณมีเรื่องราวว่า พระคเณศเป็นผู้รักษาพระทวารพระราชฐานชั้นในของพระนางปารวตีมิให้ผู้ใดล่วงล้ำเข้าไปในขณะทีพระนางกำลังสงสนานกับพระสหายหญิงชื่อ ชยา (Jayā) และวิชยา (Vijayā) ขณะเดียวกับทีพระศิวะเสด็จไปที่เขาไกรลาส แต่ไม่อาจเสด็จเข้าไปสู่พระราชฐานชั้นในได้ เพราะพระคเณศไม่ยอมให้พระองค์เสด็จเข้าไป จึงเกิดการต่อสู้กันขึ้น พระศิวะจึงเสด็จออกไปทรงปรึกษากับคณะและเทพเจ้าอื่น ๆ เช่น พระพรหม พระวิษณุ เป็นต้น ให้ช่วยจัดการ ได้มีการต่อสู้กันอีกนับเป็นเวลานานระหว่างพระคเณศกับคณะของพระศิวะและเทพเจ้า จนกระทั่งเมื่อพระคเณศต่อสู้กับพระวิษณุ ได้ถูกกลลวง โดยทีพระศิวะทรงใช้ตรีศูลตัดพระเศียรของพระคเณศได้ ทำให้บรรดาพวกคณะของพระองค์มีความปิติยินดี แต่พระศิวะกลับเสียพระทัย พระนางปารวตีเสียพระทัยมาก ทั้งโกรธพระศิวะและคณะตลอดจนเทพเจ้าที่ฆ่าโอรสของพระนาง พระนางจึงทรงแผลงฤทธิ์โดยบันดาลให้น้ำท่วม ให้กัศติซึ่งเป็นกำลังของพระนางเจ้าทำลายล้างพวกเทพเจ้า คณะ

ฤๅษี ยักษ์ เป็นต้น จนบรรดาเทพเจ้าและเขาเหล่านั้นได้รับความเดือดร้อนมาก พระนารทฤๅษีสวรรค์จึงช่วยเป็นสื่อกลางระหว่างพระนางปารวตีและพระศิวะ เมื่อพระศิวะทราบพระประสงค์ของพระนางที่จะช่วยแก้ไขโอรสของพระนางให้ฟื้นขึ้นมา จึงรับสั่งให้คณะเดินทางไปทางทิศเหนือ ให้ตัดศีรษะของสิ่งที่มีชีวิตที่พบเป็นสิ่งแรก เพื่อนำมาต่อกับร่างของพระกุมาร พวกคณะพบช้างที่มีงาเดียวเป็นสิ่งแรก จึงตัดศีรษะของช้างนั้นมาต่อกับร่างของพระคเณศได้อย่างพอดี และบรรดาเทพเจ้าก็สวดคัมภีร์พระเวทพร้อมกับรดน้ำมนต์ไปบนร่างของพระคเณศ จนพระคเณศฟื้นขึ้นเหมือนตื่นจากหลับ พระนางปารวตีทรงปีติยินดีเป็นอย่างยิ่ง

แม้เรื่องราวของพระคเณศมีกล่าวแตกต่างกันไปอย่างพิสดาร แต่พระคเณศก็เป็นที่เคารพนับถือของชาวฮินดูโดยทั่วไป และโดยเฉพาะในบรรดาประเทศที่เลี้ยงช้างในทวีปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พระคเณศเป็นที่นับถือของพวกหมอเฒ่าซึ่งเป็นครูผู้ฝึกหัดสอนช้าง^๑ ดังนั้นในการคล้องช้าง หรือการประกอบพิธีเกี่ยวกับช้างผู้กระทำพิธีจะประกอบพิธีบวงสรวงบูชาและนมัสการพระคเณศ^๒ ก่อน โดยนับถือพระองค์เป็นเทพประจำช้าง^๓ และเทพประจำศิลปวิทยาด้วย^๔ เพื่อให้พิธีนั้นสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี และเพื่อความเป็นสิริมงคลด้วย

^๑ พระยาอนุমানราชธน, "พระคเณศ," สารานุกรมไทยฉบับเสฐียรโกเศศ, (๒๕๑๖) : ๒๐๘.

^๒ ป.ส. ศาสตรี, มาตงคลีลา, ๑ . ๒ . ๑

^๓ ม.จ. ศุภวรรรณดิศ ดิศกุล, รวบรวม. เรื่องของช้าง (พระนคร : โรงพิมพ์คณะช่าง, แผนกโฆษณากรมรถไฟ งานคล้องช้างที่ลพบุรี, ๒๕๘๑), หน้า ๖๒.

^๔ พระยาอนุমানราชธน, "พระคเณศ," สารานุกรมไทยฉบับเสฐียรโกเศศ, หน้า ๒๐๑.

ช้างไอรಾವตะ

ช้างไอรಾವตะเป็นช้างในวรรณคดีสันสกฤต มีกำเนิดมหานที และรูปร่างแตกต่างกับช้างเอราวัณในวรรณคดีบาลี แต่ทำหน้าที่อย่างเดียวกันคือเป็นช้างพาหนะของพระอินทร์ และเป็นช้างเทพบุตร เช่นเดียวกัน

การเขียนชื่อช้าง เชื่อกันว่า ภาษาสันสกฤตใช้ว่าไอราวต (Airāvata) และไอราวณ (Airāvāṇa). ภาษาไทยเขียนเป็น ไอราพต ไอยราพรต, ไอราวัต, และไอราวัณ ส่วนภาษาบาลีใช้ว่า เอราวัณ (Erāvāṇa) ไทยใช้คำว่าช้างเอราวัณเป็นชื่อเรียกช้าง เชื่อกันว่ารวมกันไปทั้งที่มาจากวรรณคดีสันสกฤต และวรรณคดีบาลี

ความหมายของชื่อ "ไอราวต" และ "ไอราวณ" คือหมายถึงช้างของพระอินทร์ ฝน, งู หรือนาค ถ้าคำไอราวตเป็นพหูพจน์ แปลว่า "งูหรือนาคประเภทไอราวต"^๑ และแปลว่ารุ้ง^๒

และคำว่า "ไอราวต" ยังหมายถึง ช้างประจำทิศเหนือ, พญานาค, พ้าแลม"^๓

ความหมายของคำ "ไอราวต" มีหลักฐานในรามายณะว่า "ช้างไอราวตะคู่คน้ำจากใต้โลกมาให้พระอินทร์ทำให้ฝนตก"^๔ ดังนั้นคำ "ไอราวตะ" (Airāvata) น่าจะมาจากคำ "อิราวตุ" และชื่อนี้มีกล่าวถึงในหนังสือ The Hindu Pantheon เช่นเดียวกัน^๕

^๑ S.Sorensen, Index to the Names in the Mahābhārata (Delhi : Motilal Banarsidass, 1963) p. 25.

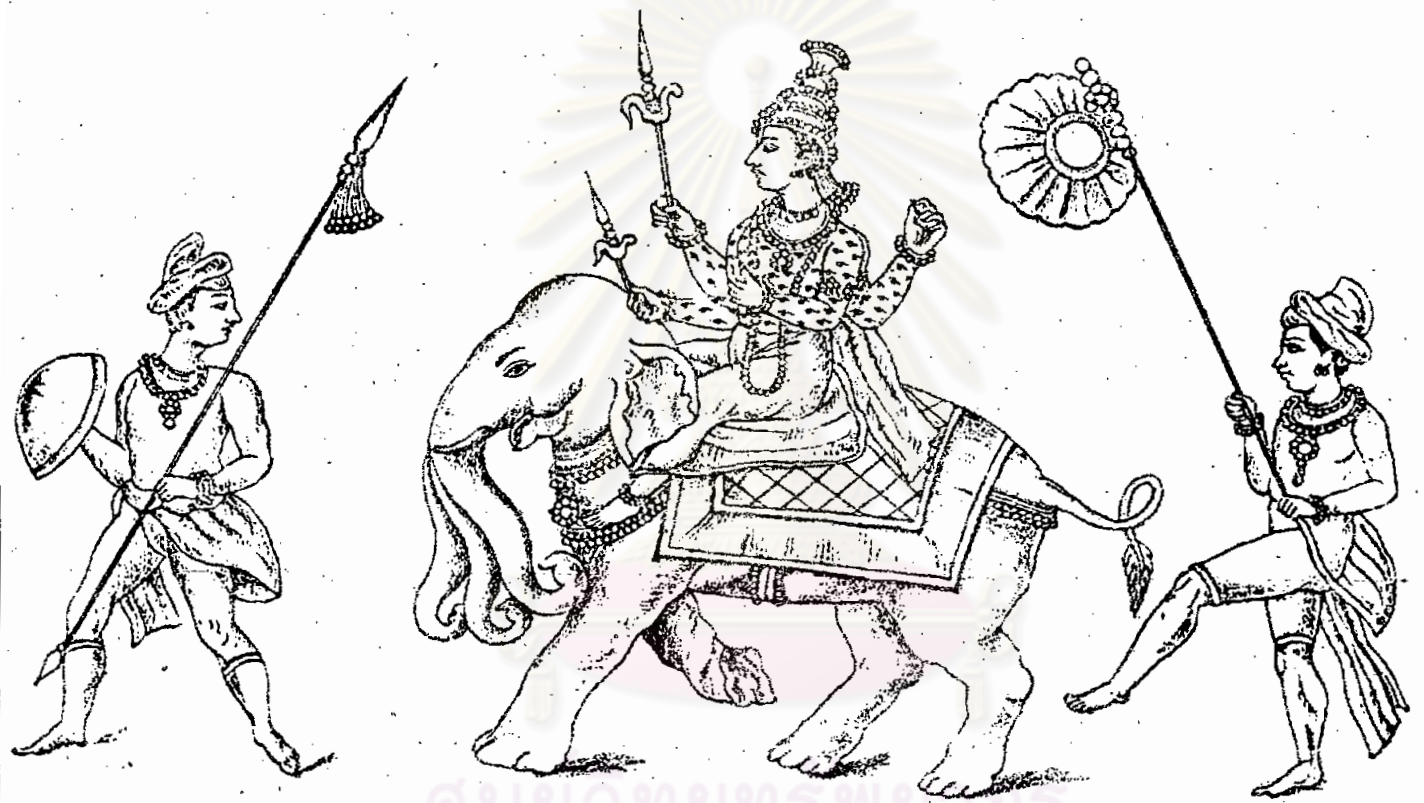
^๒ A.A. Macdonell, A Practical Sanskrit Dictionary, p. 59.

^๓ กรมวิซุการ, กระทรวงศึกษาธิการ, สันสกฤต-ไทย-อังกฤษ อภิธาน, หน้า ๑๘๘.

^๔ R.5, 99, 7.

^๕ Edward Moor, The Hindu Pantheon, p. 183.

๕๕

ศูนย์วทยทรพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รูปที่ ๖ พระอินทร์ทรงช้างไวยาว

(จาก หนังสือ The Hindu Pantheon)

คำ อีราวตุ แยกศัพท์ อีรา + วัต (irā + vat)

อีรา (irā) แปลว่า เมฆ, น้ำ

วัต (vat) เป็นคำปัจจัยเติมหลังคำ แปลว่า มี

อีราวตุ (irāvāt) แปลว่า มีน้ำ, เมฆฝน หมายถึง เมฆที่ให้ฝนโดยมีสายฟ้า
ของพระอินทร์อยู่ด้วย

อีราวต์จากพจนานุกรม แปลว่า มหาสมุทร, เมฆ, ให้น้ำ^๑

เมื่อทำคำอีราวตุ (irāvāt) ให้เป็นคำนาม โดยพหูพจน์จะได้ อีราวต
(Airāvata) แปลว่า ผู้มีน้ำ, มหาสมุทร

ดังนั้นคำ airāvatas ก็เป็นกลุ่มก้อนเมฆที่มีสายฟ้า ดังคำประพันธ์ในคัมภีร์-
รามายณะว่า

mahāghanāḥ sāiravataḥ sāsanayah^๒

รวมแปลว่า กลุ่มก้อนเมฆใหญ่ ๆ ประกอบด้วยเมฆฝนและสายฟ้า

และอีกตอนหนึ่งในคัมภีร์รามายณะว่า

sairāvatasatahradāḥ^๓

แยกคำเป็น sa-airāvata-satahradā

แปลว่า พร้อมด้วยสายฟ้าในก้อนเมฆ

อีกตอนหนึ่งในคัมภีร์รามายณะว่า

Vidyudairāvatārciṣmad dvitīyendradhanur yathā^๔

แปลว่าฟ้าแลบในก้อนเมฆเหมือนธนู หรือสายฟ้าที่ ๒ ของพระอินทร์

^๑ กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ, สันสกฤต-ไท-อังกฤษ อภิธาน,
หน้า ๑๐.

^๒ R. 3 , 3 , 58.

^๓ R. 7 , 98 , 31.

^๔ R. 6 , 76 , 39; ib 5 , 1 , 165.

และคำ "อิราวตฺ" จากพจนานุกรม สันสกฤต-ไท-อังกฤษ อภิธาน แปลว่า มหาสมุทร เมื่อพหูพจน์คำนี้ จะมีรูปเป็นอิราวต (Airāvata) แปลว่า ผู้มาจากมหาสมุทร ดังมีเรื่องราวในคัมภีร์ปุราณะต่าง ๆ คัมภีร์รามายณะ และคัมภีร์มหาภารตะ^๑ กล่าวถึง ช้างอิราวตตะ ขึ้นมาจากทะเลน้ำนม หรือเกษียรสมุทร เมื่อเทพเจ้า และอสูรกวณเกษียร-สมุทร เพื่อต้องการน้ำอมฤต ในครั้งนั้นได้เกิดสิ่งมีค่าอันประเสริฐขึ้นด้วย ๑๔ อย่าง ช้างอิราวตตะเป็นสิ่งมีค่าที่ประเสริฐอย่างหนึ่งใน ๑๔ อย่างนั้นด้วย

สรุปได้ว่า ความหมายของคำอิราวตตะนั้น ขึ้นอยู่กับเรื่องราวประกอบด้วย คือ แปลว่ากลุ่มก้อนเมฆที่มีฟ้าแลบและทำให้เกิดฝนตก โดยมีเรื่องราวที่ "พระอินทร์ทรงช้าง-อิราวตตะทอง เทียวไปบนสวรรค์แล้วทรงโปรยปรายฝนให้ตกลงมายังโลก"^๒ และแปลว่า ผู้มาจากมหาสมุทร ดังมีเรื่องราวที่เทพเจ้ากับอสูรกวณเกษียรสมุทรตามที่กล่าวมาแล้วอย่าง สัจจะ

ช้างอิราวตตะ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "นาคราชา (nāgarāja) เพราะพระ-พรหมทรงยกให้ช้างอิราวตตะเป็นเจ้าแห่งช้าง"^๓ และบางที่เรียกคเชนทร์ (gajendra) แปลว่า ช้างผู้เป็นใหญ่ หรือพญาช้าง

กำเนิด ช้างอิราวตตะ หรือช้างอิราวตตะ ในคัมภีร์ปุราณะและคัมภีร์รามายณะกล่าวว่า สืบเชื้อสายมาโดยที่หักษประชาบดีมีธิดา ๖๐ องค์ พระกัศยปะอภิเษกสมรสกับธิดาของ

^๑ Mbh. 1, 18, 42.

^๒ Mbh. 6, 95, 34.

^๓ H.H.Wilson, The Vishnu Purana : A System of Hindu Mythology and tradition (London : Fizedward Hall, 1877) p. 145.

^๔ Manmatha Nath Dutt, tr., The Ramayana : Āranya Kādam, (Girish Chandra Chackravarti, Calcutta, 1892) p. 537.

ทักษัประชาบดี ๘ องค์ คือ อหิติ, ทิติ, หนุ, กลิกา, ตมรา, โกรธวสา, มนุ, และอนลา (Aditi, Diti, Danu, Kalikā, Tamrā, Krodhavasā, Manu, and Analā)

พระกัศยปะมีธิดากับนางโกรธวสา ๑๐ องค์ คือ มฤที, มฤคมณฑา, หรี, ภัทรมาตา, มาตงกี, ศารทุลี, เสวตา, สุรภี, สรสา, และกทรู (Mṛgī, Mṛgamandā, Hari, Bhadramātā, Mātangi, Śardūlī, Svetā, Surabhī, Sarasā, and Kadṛū)^๑ ธิดาองค์ที่ชื่อ ภัทรมาตา บางเล่มใช้ว่า ภัทรมาทา^๒ (Bhadramādā) มีธิดาคืออิราวตี (, Irāvati) บางเล่มเรียกว่าอิรา และเมื่ออิราวตีอภิเษกสมรสมีโอรสคือ ไอราวตะ

พระกัศยปะมีโอรสกับพระอหิติ ๓๓ องค์ พระอินทร์ทรงเป็นโอรสองค์หนึ่งด้วย ดังนั้นช้างไอราวตะจึงมีเชื้อสายสืบมาจากพระกัศยปะเช่นเดียวกับพระอินทร์ พระอินทร์จึงเอาช้างไอราวตะมา เป็นช้างพาหนะของพระองค์

ผู้วิจัยมีความคิดว่าหากพระอินทร์กับช้างไอราวตีสืบเชื้อสายมาจากวงศ์วานเดียวกัน ก็แสดงว่าพระอินทร์มีความไว้วางใจในช้างไอราวตี

นอกจากนี้ในคัมภีร์ศิวปุราณะ และปุราณะอื่น ๆ คัมภีร์มหาภารตะ ได้กล่าวว่า "ช้างไอราวตะขึ้นมาจากเกษียรสมุทร ซึ่งเป็นผลที่เทพเจ้าและอสูรกวณเกษียรสมุทร เพื่อต้องการน้ำอมฤต พระอินทร์รับช้างไอราวตะไว้"^๔

ลักษณะและรูปร่าง ในคัมภีร์ภควตะ ปุราณะกล่าวว่า "ช้างไอราวตะเป็นช้างที่มีรูปร่างสูงใหญ่เหมือนภูเข่า มีผิวกายเผือกผ่องเมื่อเทียบกับภูเข่าโกรลาสซึ่งเป็นภูเข่าเงิน ทำให้

^๑ Manmatha Nath Dutt, tr., The Ramayana, p. 145.

^๒ Ibid p. 145.

^๓ J.L. Shastri, Siva Purāna, (Delhi : Motilal Banarsidass, 1970) p. 814.

^๔ Mbh. 1, 18, 42.

ภูเขานั้นมีสี่หมองคล้ำลง"^๑ และในคัมภีร์รามายณะได้กล่าวเพิ่มเติมว่า "ช้างไอรಾವตะ เป็นช้างที่มีพลังอำนาจมากเป็นเจ้าแห่งโลกทั้งหลาย"^๒

นอกจากนั้นในคัมภีร์มหาภารตะกล่าวว่า "ช้างไอรಾವตะมีงา ๕ งา มี ๓ งวง รูปร่างใหญ่มหึมาและเป็นช้างเผือก"^๓ แต่ในรูปทั่วไปช้างไอรಾವตะมีงา ๒ งา และงวง ๑ งวง

หน้าที่และบทบาทของช้างไอรಾವตะ หน้าที่ของช้างไอรಾವตะคือเป็นช้างพาหนะของพระอินทร์ โดยที่พระอินทร์ทรงขึ้นประทับบนพญาช้างนี้เหนือไหล่ หลัง หรือศีรษะ ส่วนใหญ่มักประทับที่ไหล่"^๔

ช้างไอรಾವตะเป็นช้างศึก มีเรื่องราวปรากฏในมหากาพย์ว่า ช้างไอรಾವตะเป็นช้างศึก แต่ใน "คัมภีร์รามายณะในตอนแรกมักกล่าวถึงพระอินทร์ทรงประทับบนรถเพื่อออกศึก และประทับบนช้างท่องเที่ยวไปยามสงบ เช่นกล่าวว่า พระองค์ทรงขึ้นครองราชย์บนสวรรค์อย่างสันติเหนือหลังช้าง หลังจากความยุ่งยากของพระองค์เกี่ยวกับอสูรสิ้นสุดลง"^๕ หรือพระองค์ทรงช้างเมื่อเสด็จท่องเที่ยวไปรอบโลก^๖ และในคัมภีร์รามายณะอีกตอนหนึ่งว่า

^๑ Ganesh Vasudeo Tagare, Bhāgavata Purāna Part III, (Delhi : Motilal Banarsidass, 1976), p. 94.

^๒ Manmatha Nath Dutt, tr., The Ramayana, p. 538.

^๓ Mbh. I, 18, 42.

^๔ Mbh. 12, 227, 10 f : 1b. 117 : 1b. 223, 12; cf. R.5, 36, 40; 1b. 37, 25.

^๕ R.5, 18, 1.

^๖ R.3, 193, 9; 12, 227, 10 f.

พระอินทร์ทรงโปรยปรายฝนขณะประทับบนหลังช้าง^๑ อีกตอนหนึ่งในอุตตรกาณห์แห่งรามายณะว่า "พระอินทร์ทรงลงจากรถพระที่นั่งแล้วทรงขึ้นประทับบนช้างเพื่อต่อสู้"^๒ พอเป็นหลักฐานว่าช้างไอรಾವตะเป็นช้างศึก "ส่วนในหริวงศ์ว่าพระอินทร์ทรงรบบนหลังช้าง และทรงทองเหยี่ยวด้วยรถพระที่นั่ง"^๓

นอกจากนี้มีข้อความในคัมภีร์รามายณะ ในอุตตรกาณห์ว่า Airāvatasamā yudhi แปลว่า "เหมือนช้างไอรಾವณ์ในการทำสงคราม"^๔ เป็นหลักฐานสนับสนุนให้เห็นว่าช้างไอรಾವตะเป็นช้างศึกอย่างแน่นอน "ซึ่งตรงกับที่กล่าวไว้ในภายหลังว่าพระอินทร์รบบนหลังช้าง และมีทวยเทพช่วยเหลือ"^๕ และในคัมภีร์เล่มเดียวกันนี้ว่า "เมื่ออินทรชิตต่อสู้อยู่กับพระอินทร์นั้น อินทรชิตได้จับช้างไอรಾವตะพาตกลงไปที่พื้นดิน และดิงงา ๒ งาทำให้พระอินทร์ตกพระทัย"^๖

และอีกตอนหนึ่งในเล่มเดียวกันนี้ว่า "กุมภกรรณดิงงาของช้างไอรಾವตะออกข้างหนึ่ง และใช้งาแทงพระอินทร์"^๗ และ "มโหทรอสูรอีกคนหนึ่งขี่ช้างสุทัศน์ะ ซึ่งเกิดในตระกูลเดียวกับช้างไอรಾವตะ ต่อสู้กับองคตลูกของพาลี องคตได้ดิงงาของช้างนั้นเช่นเดียวกัน"^๘ และอีกตอนหนึ่งกล่าวว่า "ช้างไอรಾವตะใช้งาตีมแท่งท้าวราพนาสูรและทั้ง

^๑ R 6, 95, 34.

^๒ R 7, 29, 27.

^๓ H. 2453 ff.

^๔ R 7, 26, 20.

^๕ R 6, 67, 107.

^๖ R 6, 15, 6.

^๗ R 6, 61, 17.

^๘ R 6, 69, 20; ib. 70, 151.

รอยขาดแผลที่เกิดจากงาช้างนั้นไว้ตามร่างกายของราพนาสูร"^๑

ยิ่งกว่านั้นหน้าที่ของช้างไอรಾವตะที่กล่าวไว้ในคัมภีร์รามายณะตอนหนึ่งว่า "ช้างไอรಾವตะถูกนำจากใต้โลกขึ้นไปบนสวรรค์ เพื่อให้พระอินทร์ทำให้ฝนตก"^๒

สรุปได้ว่า ช้างไอรಾವตะมีหน้าที่เป็นช้างพาหนะของพระอินทร์ เพื่อนำพระอินทร์ท่องเที่ยวไปรอบโลก ท่องเที่ยวไปบนสวรรค์และไปรยปรายฝนให้ตกมายังโลก ทั้งทำหน้าที่ถูกนำจากโลกขึ้นไปบนสวรรค์ให้พระอินทร์ทำให้ฝนตก และช้างไอรಾವตะเป็นช้างศึกนำพระอินทร์ออกรบกับอสูร ทั้งยังได้รับความรู้เกี่ยวกับการใช้อวัยวะในการต่อสู้ของช้างว่า ช้างใช้งาเป็นอาวุธสำคัญในการต่อสู้ ดังนั้นเมื่อผู้ต่อสู้ทำลายงาของช้าง จะทำให้ช้างได้รับความเจ็บปวดและหมดแรงลงได้

บทบาทที่สำคัญของช้างไอรಾವตะอีกอย่างหนึ่งคือช้างไอรಾವตะเป็นต้นเหตุให้เกิดการกวนเกษียรสมุทร โดยมีฤๅษีหุรวาสเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย การกวนเกษียรสมุทรมีชื่อเรียกเป็นภาษาสันสกฤตว่า กุษีราพุธิมถนมุ (Ksīrāb̄dhimathana) ซึ่งแยกคำได้ว่า

กุษีร แปลว่า น้ำนม

อพุธิ แปลว่า มหาสมุทร

มถน แปลว่า การปั่น การกวน

การกวนเกษียรสมุทรมีกกล่าวไว้ในคัมภีร์ปุราณะต่าง ๆ ในคัมภีร์รามายณะ และ

^๑ R 3, 23, 24 : ib. 3, 32, 7; ib. 6, 405.

^๒ R 5, 99, 7.

^๓ H.H.Wilson, The Vishnu Purana, p. 136.

Hari Prasad shastri, tr., The Ramayana of Valmiki : Vol. I Bala Kanda, p. 93.

Pratap Chandra Roy, tr., The Mahabharata of Krishna - Dwaipayana Vyasa; Adi Parva, (Calcutta, Oriental Publishing Co., 1884) p. 65.

คัมภีร์มหาภารตะ ดังนี้

ครั้งหนึ่ง เมื่อมหาฤๅษีชื่อ ทูรวาส ท่องเที๋ยวยู่ในป่า พบนางฟ้าชื่อเมเนกา เป็นสาวสวรรค์ของ เทวโลกถือพวงมาลัยกล้วยอยู่ในมือ กลิ่นหอมของดอกไม้หอมตรลบไปทั่วทั้งป่า ฤๅษีทูรวาสเดินเข้าไปใกล้นางแล้วออกปากขอพวงมาลัยนั้น

นางอัปสรหมอบลงทำความเคารพมหาฤๅษี และถวายพวงมาลัยนั้นไป ฤๅษีทูรวาสรับพวงมาลัยนั้นมาก็ประทับใจบนศีรษะ แล้วเข้าไปในเทวโลก

ณ ที่นั้น ฤๅษีทูรวาสเห็นพระอินทร์ทรงช้างไอรಾವตะ ติดตามด้วยข้าราชการของพระองค์ มหาฤๅษีได้ถวายพวงมาลัยที่หาได้ยากนั้นแก่พระอินทร์ผู้เป็นเจ้าแห่งเทวโลก

พระอินทร์รับพวงมาลัยมาวางบนตระพองศีรษะของช้างไอรಾವตะ แต่ส่วนใหญ่หมักกล่าวว่า พระอินทร์ทรงวางพวงมาลัยนั้นไว้ที่งาของช้างไอรಾವตะ ช้างไอรಾವตะได้กลิ่นดอกไม้ และฝูงผึ้งก็ได้กลิ่นดอกไม้จากพวงมาลัยนั้นเช่นเดียวกัน ฝูงผึ้งจึงมาบินว่อนรอบศีรษะของพญาช้าง เพื่อตอมดอกไม้ที่พวงมาลัยนั้น ฝูงผึ้งเหล่านั้นก่อความรำคาญแก่ช้างไอรಾವตะยิ่งนัก พญาช้างไม่อาจจะอดทนต่อไปได้ จึงเอาจริงพวงมาลัยนั้นลงมาพอสู่กลิ่นก็ขว้างพวงมาลัยนั้นไป บางแห่งกล่าวว่า พญาช้างจึงพวงมาลัยลงมาแล้วเหยียบย่ำไม่เป็นชิ้นดี

ฤๅษีทูรวาสซึ่ง เป็นฤๅษีที่ชอบการสาปแช่ง เป็นนิสัยเห็นการกระทำของช้างไอรಾವตะก็โกรธพระอินทร์มาก ถือเป็นการลบหลู่ดูหมิ่นเหยียดหยามไม่เคารพนับถือตน จึงสาปแช่งไปทันทีว่า ให้เทพเจ้าทั้งหมดกลายเป็นคนแก่ที่มีเนื้อหนังเหี่ยวยุบ ผมหงอก ไม่มีเรี่ยวแรง

บางแห่งกล่าวว่า ฤๅษีทูรวาสสาปแช่งว่า ขอให้ความรุ่งโรจน์ และความมั่งคั่งสมบูรณ์ในเทวโลกจงสูญสิ้นไป พระอินทร์ได้ยินคำสาปแช่งก็ลงจากหลังช้างด้วยความกลัวจนตัวสั่น พระองค์ทรงขอโทษฤๅษีทูรวาส และขอลดหย่อนผ่อนโทษ แต่ฤๅษีทูรวาสกำลังโกรธไม่ยอมให้อภัย กล่าวว่าคำสาปต้องเป็นคำสาป และต้องเป็นไปตามคำสาปนั้น แล้วฤๅษีเดินทางต่อไป

บางแห่งกล่าวว่า เมื่อพระอินทร์ขอโทษฤๅษีทรวาสและขอร้องให้ช่วยไถ่ถอนโทษคืน ฤๅษีทรวาสได้กำหนดข้อแก้ไขให้ถอนคำสาปได้ โดยให้เทพเจ้าเหล่านั้นกวนเกษียรสมุทร ให้ได้น้ำอมฤตมาดื่มเพื่อจะได้เป็นผู้มีร่างกายแข็งแรง และเป็นผู้ไม่ตาย

ต่อมาความรุ่งเรืองของเทวโลกเริ่มทรุดโทรมลง โลกทั้ง ๓ มีกิมิต พืชและต้นไม้เตี้ย ๆ กิ่งวงโรยลงสิ้น เทพเจ้าทั้งหลายเริ่มกลายเป็นคนแก่ที่ไม่มีเรี่ยวแรง

เมื่อพวกอสูรยกทัพมาเผชิญหน้ากับเทพเจ้า พวกเทพเจ้าสู้ไม่ได้ และได้รับการบีบบังคับจากอสูรจนต้องร้องครวญครางออกมาด้วยความเจ็บปวด ดังนั้นพระอค์นี้จึงนำเทพเจ้าทั้งหลายไปขอความคุ้มครองจากพระพรหม และพระพรหมนำเทพเจ้าเหล่านั้นไปฝากพระวิษณุ เมื่อพระวิษณุตรัสจะช่วยให้เทพเจ้ามีความรุ่งเรืองเหมือนเดิมโดยกระทำตามที่พระองค์ตรัสสั่ง คือให้เทพเจ้ากับอสูรกวนเกษียรสมุทร เพื่อให้ได้น้ำอมฤตมาดื่ม พวกเทพเจ้าพากันปลื้มปิติยิ่งนัก

เกษียรสมุทรนี้เป็นที่ประทับของพระวิษณุบนหลังพญานาคชื่อ เศษ หรืออนันตนาคราช พระวิษณุตรัสให้เหล่าเทพเจ้า ซึ่งมีพระอินทร์ เป็นหัวหน้า และพวกอสูร ซึ่งมีพิลิ เป็นหัวหน้า นำต้นไม้ที่เป็นสมุนไพรมงคลชนิดใส่ลงไปในเกษียรสมุทรแล้วปั้นด้วยภูเขามันทร (Mandara) ซึ่งเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์และเป็นภูเขาลูกแรก และใช้พญานาควาสุกีซึ่ง เป็นเจ้าแห่งนาคทั้งหลายแทนเชือก พวกอสูรถือหางหัวของพญานาค พวกเทพเจ้าถือข้างหางของพญานาค

ฝ่ายพระวิษณุแบ่งภาคไปเป็นเตาใหญ่ รองรับภูเขามันทรซึ่งเป็นหลักในการปั่น กวนเกษียรสมุทรนั้น พระวิษณุช่วยบังคับภูเขามันทรโดยที่เทพเจ้าและอสูรไม่เห็นพระองค์เลย

ในการกวณเกษียรสมุทรนั้นต้องใช้เวลานานนับเป็นพัน ๆ ปี เมื่อปั่นมาก ๆ เข้าเกิดความร้อน พญานาคหายใจเป็นไฟพ่นออกมาถูกพวกอสูร ทำให้คณะของอสูรไม่มีแรง กลายเป็นผู้อ่อนแอไป และลมหายใจที่ร้อนของพญานาคนั้นได้พัดเมฆไปเป็นฝนตกถูกคณะของเทพเจ้า ทำให้เทพเจ้าได้รับความเย็นชุ่มชื่นใจ มีกำลังแข็งแรง

เมื่อเทพเจ้าและอสูรกวณเกษียรสมุทรเป็นเวลาพัน ๆ ปี จึงเกิดสิ่งประเสริฐที่มีค่าขึ้น ๑๔ อย่าง เรียกว่า จตุรตศ รตุน (Caturdásaratna) ส่วนสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกจากการกวณเกษียรสมุทรนั้นก็มีกล่าวต่างกันไป คือ ในคัมภีร์มหาภารตะ อาทิบรพ บทที่ ๑๘ กล่าวว่า เกิดดวงจันทร์ขึ้นก่อน ในคัมภีร์รามายณะของวาลมิกิ ตอนพาลกาดห์และคัมภีร์ปุราณะอื่น ๆ เช่น ภาคฤตะ ปุราณะ อัคนิ ปุราณะ และวิษณุปุราณะ เป็นต้นกล่าวว่า เกิดพิษขึ้นก่อน นอกจากนั้น ในคัมภีร์ต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว จะกล่าวสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นไม่ครบ ๑๔ อย่าง แต่ในเชิงอรธของวิษณุปุราณะกล่าวอ้างว่ามีสยปุราณะมีกล่าวไว้ครบ

ช่างโอราวตะเป็นสิ่งที่มีความอันประเสริฐอย่างหนึ่งที่เกิดจากการกวณเกษียรสมุทรนี้ด้วย พระอินทร์เอามาเป็นช่างพาหนะ

๑. สิ่งที่มีความอันประเสริฐ ๑๔ อย่าง ที่เกิดจากการกวณเกษียรสมุทรได้แก่

๑. พิษ เรียก กาลกฏ (Kālakūṭa) พระคิเวทรงดื่มเข้าไปจนทำให้พระองค์โหมเห็นเป็นสีเขียว พระองค์จึงได้พระนามอีกพระนามหนึ่งว่า นิลกัณฐ์ พิษส่วนที่เหลืองู สุนัข พืช สัตว์ต่าง ๆ กินหมด

๒. วารุณีเทวี หรือ สุราเทวี (Vārūṇīdevī of Surādevī) เทวีแห่งน้ำเมา บางที่เรียกสุรเทวี (Surādevī)

๓. มา ๘ หัว เรียก อุจโจศรวส (Ucchaiśravas) มีสี่ขาคล้ายดวงจันทร์

๔. มณี เกาสตุก (Kaustubha) แก้วมณีที่มีค่ามาก พระวิษณุรับไว้ประดับ

๕. ควงจันทร์ (Candra) พระศิวะรับไว้ประดับพระเศียร

๖. ธันวันตรี (Dhanvantari) เป็นนายแพทย์ใหญ่แห่งอายุรเวท สวมเสื้อสีขาวสะอาดบริสุทธิ์ถือหม้อน้ำอมฤต (Kamāṇḍalu) อยู่ในมือ

๗. พระนางลักษมีเทวี หรือพระนางศรี (Śrī) เป็นเทพีแห่งความเจริญมั่งคั่ง พระนางทรงมีความสง่างาม มีแสงสว่างส่องไปทุกทิศ พระนางมีดอกบัวอยู่ในพระหัตถ์ และประทับบนดอกบัว พระวิษณุรับพระนางไว้เป็นมเหสี

๘. กลุ่มนางฟ้าอัปสร (Apsara) หรือ รัมभा (Rambhā) เป็นผู้มีความงามอยู่บนสวรรค์เป็นผู้หญิงที่สวยงามและมีอธยาศัยดี

๙. สุรภี (Surabhi) หรือ กามธนู (Kāmadhenu) คือ วัวที่ให้ความสำเร็จสมความประสงค์ วัวสุรภี ให้น้ำนม เนย ชีส ซึ่งเป็นประโยชน์สำหรับการบูชาวัว วัวนี้ไปเป็นสมบัติของฤๅษีวิษณุ

๑๐. ต้นปาริชาติ (Pārijātam) ต้นไม้สวรรค์อยู่บนสวรรค์มาแต่เดิม ต้นปาริชาตนี้ทำให้ระลึกชาติได้

๑๑. ช้างไอราวตะ (Airāvata) เป็นช้างที่มี ๔ งา รูปร่างสูงใหญ่คล้ายภูเขา เป็นช้างเผือกพระอินทร์ได้เป็นเจ้าของ

ในมัสยปฺราณะเพิ่ม

๑๒. ฉัตร พระวรุณรับไว้

๑๓. ตุ้มหู (earrings) พระอินทร์รับไว้และถวายพระนางอหิทีเทพมารดา

๑๔. น้ำอมฤต (Amṛtam) มีกลาวไว้ทุกแห่ง เป็นน้ำที่ดื่มแล้วไม่ตาย

สำหรับหมายเลข ๑๒, ๑๓ นั้น บางทีกล่าวเป็นอย่างอื่น คือ

๑๒: หอยสังข์ เป็นสิ่งประเสริฐที่ให้ชัยชนะแก่ผู้ได้อินเสียง

๑๓. ธนู เป็นอาวุธที่ยิงไม่พลาด

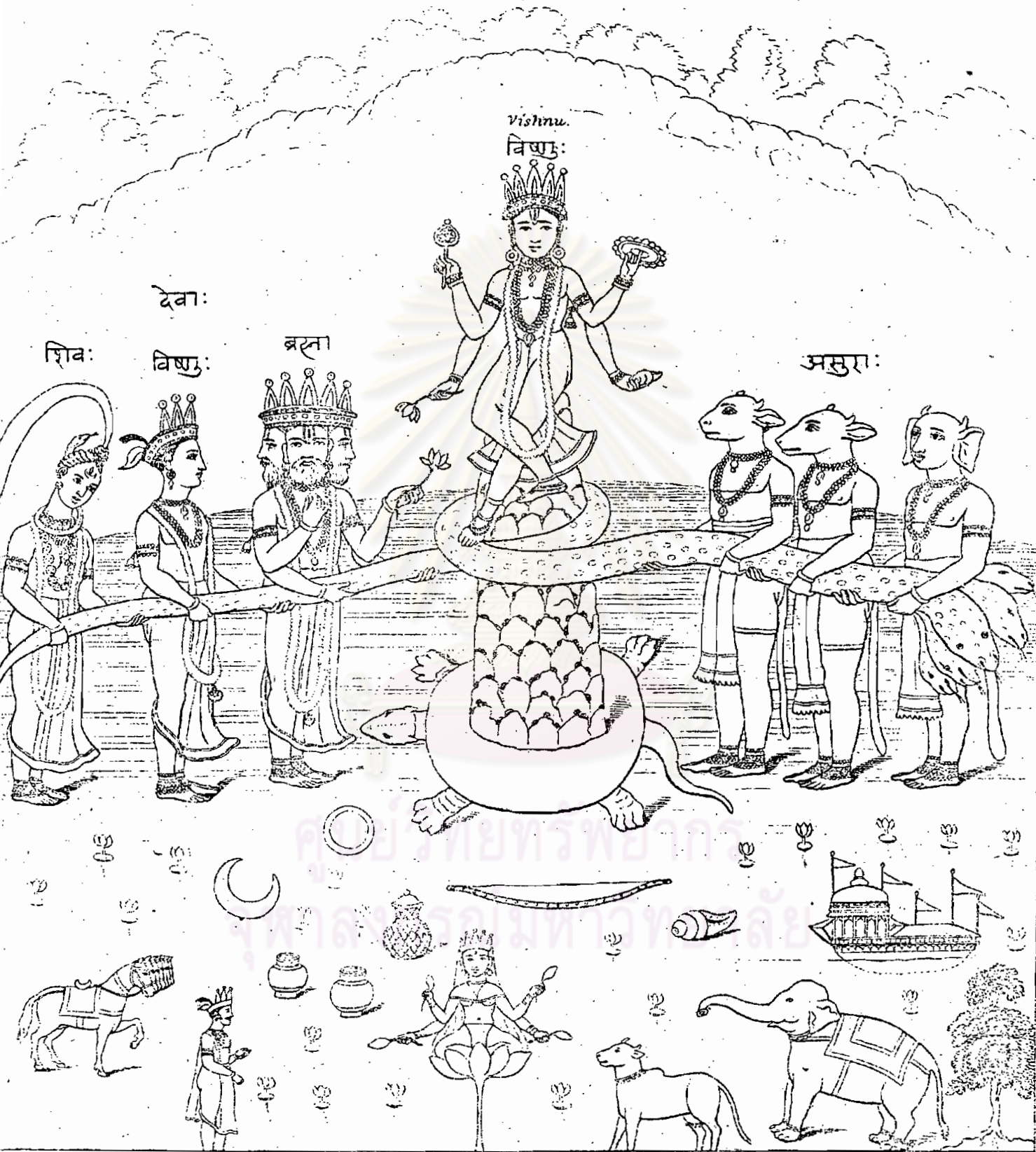
รวบรวมจาก

Mbh. 1, 18, 40., Edward Moor, The Hindu Pantheon, p. 183.

Ganesh Vasudeo Tagare, Bhāgavata Purāna, p. 94.

Hari Prasad Shastri, trans., The Rāmāyana of Valmiki, p. 93.

H.H. Wilson, tr., The Vishnu Purāna, p. 146.

รูปที่ ๑ การกวาดเกษียรสมุทรของเทพเจ้าและอสูร

(จาก หนังสือ The Hindu Pantheon)

นอกจากนี้ในหนังสือมาตังคลีลา ซึ่งเป็นหนังสือที่เกี่ยวกับเรื่องราวต่าง ๆ ของ ช้างก็ได้กล่าวถึงการที่พระอินทร์ เสียช้างไอราวตะซึ่งเป็นช้างพาหนะของพระองค์ไป ใน เรื่องที่เกี่ยวกับฤๅษีทิวาสถวายนพวงมาลัยคอกไม้แก่พระอินทร์ แล้วช้างไอราวตะเองวงจับ นพวงมาลัยฟาดพื้นแล้วเหยียบขี้ ในหนังสือเล่มนี้กล่าวว่า ฤๅษีทิวาสถาปแข่งพระอินทร์ว่า ให้สมบัติของพระอินทร์หายไปไหนที่ไหนอันรวมทั้งช้างไอราวตะด้วย พระอินทร์จะได้สมบัติ คืน เมื่อเทพเจ้ากับอสูรกวณเกษียรสมุทร ดังนั้นเมื่อมีการกวณเกษียรสมุทร ช้างไอราวตะ จึงขึ้นมาจากทะเลน้ำมนต์^๑

ยิ่งกว่านั้นในอาทิปรพทที่ ๑๘ ของคัมภีร์มหาภารตะได้อธิบายไว้อีกว่า เมื่อฤๅษี ทิวาสถาปแข่ง เทพเจ้าทั้งหลายนั้น ช้างไอราวตะมีความรู้สึกอึดอัดใจในความสำนึกผิด เพราะตนเป็นต้นเหตุให้ฤๅษีทิวาสถาปแข่ง เทพเจ้าทั้งหมด เมื่อช้างไอราวตะไม่มีความ สบายใจจึงลงไปในเกษียรสมุทร และระลึกถึงพระมหาวิษณุ แต่อย่างไรก็ดีไม่มีการรับรอง สำหรับคำอธิบายเช่นนั้นในคัมภีร์ปุราณะต่าง ๆ

แต่การอธิบายที่ว่า ช้างไอราวตะลงไปอยู่ในเกษียรสมุทรมีหลักฐานพอเชื่อได้ เพราะในช่วงเวลาของการสาปแข่งของฤๅษีทิวาสถานั้นไม่มีช้างไอราวตะปรากฏอยู่เลย จน กล่าวถึงการกวณเกษียรสมุทร ช้างไอราวตะจึงขึ้นมาจากเกษียรสมุทรปรากฏเป็นช้างเผือก ขาวผ่องที่ทำให้เขาไกรลาส ซึ่งเป็นภูเขาสีขาวต้องหมองคล้ำลงเมื่อเทียบกับช้างไอราวตะ การที่ช้างไอราวตะมาปรากฏรูปเป็นช้างเผือกสีขาวผ่องนั้น เป็นเหตุผลที่น่าเชื่อถือ เพราะ พญาช้างเชือกนี้ได้พักอยู่ในทะเลน้ำมนต์เป็นเวลานาน และสิ่งประเสริฐที่มีค่าที่ขึ้นจากเกษียร- สมุทร ก็เป็นสีขาวส่องสว่างทั้งสิ้น เช่น ม้า ๘ หัว ชื่อ อรุโณศุรวสุ ก็เป็นสีขาว หมอ- ฉันวันตริกีสวมเสื้อผ้าสีขาวสะอาดบริสุทธิ์ เป็นต้น

^๑ ป. ส. ศาสตร์, มาตังคลีลา, ๑ . ๒๕ . ๘-๙.

ข้างไอรಾವตะได้รับยกย่องให้เป็นเจ้าแห่งข้างทั้งหลาย ในวิษณุปุราณะ บทที่ ๒๒ ได้กล่าวไว้ว่า เมื่อปฤตุได้รับแต่งตั้งจากพระพรหมให้เป็นเจ้าผู้ปกครองโลกแล้ว พระพรหมผู้เป็นบิดาแห่งโลก ได้ทรงตั้งหัวหน้าของสิ่งต่าง ๆ เช่น โสม เป็นเจ้าแห่งดวงดาวต่าง ๆ และดาวนพเคราะห์ของพราหมณ์และพืชสำหรับมนุษย์ กุเพร เป็นเจ้าเหนือกษัตริย์ทั้งหลาย พระวรุณเป็นเจ้าเหนือทะเลและเกี่ยวกับน้ำทั้งหมด ใหครุทเป็นเจ้าแห่งนก และทรงตั้งให้ข้างไอรಾವตะเป็นเจ้าเหนือข้างทั้งหมด

ข้างไอรಾವตะมีหน้าที่อีกอย่างหนึ่งคือเป็นข้างโลกบาลหรือทิกคช (Dig-gaja) คือข้างผู้พิทักษ์รักษาโลกประจําทิศ ซึ่งมีทิศ ๘ ทิศของโลกจกवाल ข้างไอรಾವตะเป็นข้างที่รักษาทางทิศตะวันออก เหมือนพระอินทร์ซึ่งเป็นโลกบาลเช่นเดียวกัน ในคัมภีร์มหาภารตะ

^๑ H.H.Wilson, The Vishnu Purana : A System of Hindu Mythology and Tradihon, p. 145.

^๒ Vettam Mani, Puranic Encyclopaedia (Delhi : Motilal Banarsidass, 1975), p. 62.

โลกบาล คือ ผู้รักษาโลก โดยมีเทพเจ้า ๘ องค์ รักษาทิศ ๘ ทิศ มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางและมีข้างเป็นผู้ช่วยคุ้มครองรักษาโดยทิศทั้ง ๘ ทิศ

ทิศตะวันออก มี พระอินทร์ และข้างไอรಾವตะ

ทิศตะวันออกเฉียงใต้ พระอัคนี และข้างนพทริค

ทิศใต้ พระยม และข้างวามนะ

ทิศตะวันตกเฉียงใต้ สุรยะ หรือ นีรริติ (Nirriti) มีข้างชื่อ กุมุท

ทิศตะวันตก พระวรุณ มีข้างชื่ออัญชนะ

ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ พระวาญ มีข้างชื่อ ปุชปทันตะ

ทิศเหนือ ท้าวกุเพร มีข้างชื่อ สารวเภาม

ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ โสม หรือ ปฤติวี หรือพระทิวะ มีข้างชื่อสุประติกะ

ว่าช้างไอรಾವตะรักษาทางทิศเหนือ โดยมีคำว่า ไอรಾವตะปถะ (Airāvataṭṭha) คือทางเดินของช้างไอรಾವตะ^๑ บางทีว่ารักษาทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ แต่โดยทั่วไปถือว่าช้างไอรಾವตะรักษาโลกทางทิศตะวันออก

และในคัมภีร์มหาภารตะ ภิษมะบรรพ บทที่ ๑๒ ได้กล่าวว่า ช้างไอรಾವตะ และช้างประจำทิศอื่น คือ ช้างวามนะ (Vāmana) และช้างสุประติกะ (Supratika) ถูกกำหนดให้อยู่ที่เกาะปุษุกร (Pushkara) ซึ่งเป็นเกาะที่อุดมไปด้วยเพชรนิลจินดา เกาะนี้เป็นที่อยู่ของพระประชาบดี และเทพเจ้า ๓๓ องค์ รวมทั้งฤๅษีที่สำคัญด้วย^๒

เป็นที่สังเกตว่าช้างไอรಾವตะเป็นช้างที่มีเชื้อชาติอยู่ในวงศ์ตระกูลสูง คือสืบเชื้อสายมาจากพระกศยปะ เป็นช้างที่มีรูปร่างสูงใหญ่ เป็นช้างเผือกมีกำลังอำนาจมากจึงได้รับเลือกจากพระพรหมให้เป็นเจ้าแห่งช้างทั้งหลาย ทั้งเป็นพาหนะของพระอินทร์ พาพระอินทร์เสด็จไปรอบโลก และทำคุณประโยชน์โดยคุณน้ำจากใต้โลกไปให้พระอินทร์ไปรยปรายลงมาเป็นฝน ทำคุณประโยชน์แก่ชาวโลก ทั้งเป็นพาหนะพาพระอินทร์ เข้าต่อสู้กับอสูรและทำหน้าที่รักษาโลกทางทิศตะวันออก นับว่า ช้างไอรಾವตะในวรรณคดีสันสกฤตได้เป็นที่ประทับใจแก่ชาวโลก โดยเฉพาะประเทศทางเอเชียใต้และตะวันออกเฉียงใต้ ดังนั้นชื่อช้างไอรಾವตะหรือไอราวณ์ หรือช้างเอราวัณ จึงเป็นที่รู้จักกันแพร่หลาย ดังที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีต่าง ๆ ของไทย ปรากฏอยู่ในดวงตราไอยราพต ให้เป็นชื่อสถานที่ และเป็นสัญลักษณ์ของสถานที่เป็นต้น

^๑ Mbh.3, 162, 34.

^๒ Kisari Mohan Ganguli, tr., The Mahabharata of Krishna -

Dwaipayana Vyasa, : Section 22 Bhishma Parva, (Munshiram Manoharlal :

New Delhi, 1973) p.28.

บทบาทของช้างที่สำคัญในวรรณคดีบาลี

ก. บทบาทของช้างที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า

พระเศวตคฤกุชร์ในพระสุบินของพระนางสิริมหามายาราชาเทวี

พระนางสิริมหามายาทรงเป็นมเหสีของพระเจ้าสุทโธทนะ แห่งเมืองกบิลพัสดุ์ พระนางทรงพระสุบินว่า พระเศวตคฤกุชร์ คือช้างเผือกขาวผ่องทั้งตัว เข้าสู่พระครรภ์ของพระนาง พระเศวตคฤกุชร์นั้น คือ พระโพธิสัตว์ลงมาปฏิสนธิ

ในพระคัมภีร์ชาดกได้กล่าวถึง เรื่องราวก่อนที่พระนางสิริมหามายาจะทรงพระสุบิน และทรงครรภ์นั้น ในเมืองกบิลพัสดุ์ได้มีงานพิธีเดือน ๘ ทั้งพระนางและประชาชนได้ร่วมงานกันนับแต่วันเพ็ญ เดือน ๘ ครั้นงานถึงวันที่ ๗ พระนางทรงบำเพ็ญทาน เสวยพระกระยาหารสุทธารส ทรงรักษาศีลอุโบสถประทับ ณ หองบรรทมซึ่งประดับตกแต่งอย่างงดงาม แล้วเสด็จสู่พระบรรทม

ในคืนวันนั้นพระนางทรงพระสุบินว่า ท้าวมหาราชทั้งสี่ได้ยกพระนางพร้อมทั้งพระแท่นบรรทมไปยังป่าหิมพานต์ วางลงที่พื้นศิลากว้าง ๖๐ โยชน์ ภายใต้ต้นสาละซึ่งมีปริมณฑล

^๑ พระโพธิสัตว์ คือ ผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๕๓ หน้า ๖๗๓.

^๒ ส.อ.ส., "อวิทุเรนิทาน," พระคัมภีร์ชาดกแปลฉบับ ส.อ.ส. อรรถกถาเอกนิบาต (พระนคร : โรงพิมพ์พิมพ์ศรี, ๒๕๕๓) ๑ : ๑๓๗.

^๓ ท้าวมหาราชทั้ง ๔ คือ ท้าวโลกบาลผู้มีหน้าที่ปกครองรักษาโลกอยู่ประจำทิศทั้ง ๔ คือ

๑. ท้าวเวสสุวัณ หรือ กุเวร มียักษ์เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศเหนือ
๒. ท้าวธรรมา มีคนธรรพ์ (หรือภูต) เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันออก

๓. ท้าววิรุฬหก มีกุมภคัมภ์เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศใต้

๔. ท้าววิรูปักษ์ มีนาคเป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันตก

ประมาณ ๑ โยชน์ แล้วท้าวมหาธาตุนั้นขึ้นเผ้าอยู่ค้ำหนึ่ง

ต่อมาเมื่อนางพ้ามานำพระนางไปยังสระอินคาคต เพื่อสร้างน้ำและชำระมลทิน แล้วทรงภูษาทิพย์ พร้อมกับลูบไล้ด้วยของหอมอันเป็นทิพย์ เรียกทิพย์คันธชาติ และประดับด้วยดอกไมทิพย์ แล้วนำพระนางไปบรรทมที่วิมานทองซึ่งตั้งอยู่บนภูเขา เงินไม่ไกลจากที่นั้น ในวิมานนั้นมีแท่นบรรทมตั้งอยู่

ขณะนั้นพระโพธิสัตว์ เป็นพญาเศวตคฤชร์ ที่เฝ้าอยู่ที่ภูเขาทองซึ่งอยู่ไม่ไกลจากที่นั้นนัก และได้ลงมาจากภูเขาทอง มาขึ้นภูเขาสเงินทางค้ำหนิศเหนือพร้อมทั้งถือดอกบัวเงินด้วยวงคังสีเงิน ส่งเสียงร้องบันลือลั่นเข้าไปยังวิมานทอง กระทำประทักษิณคือเวียนขวาแสดงความเคารพพระนางสิริมหามายา ๓ รอบ แล้วเข้าสู่พระครรภ์ของพระนางทางค้ำข้าง

ครั้นรุ่งขึ้นเมื่อพระนางคืนพระบรรทมแล้ว ได้กราบทูลเรื่องราวในพระสุบินให้พระเจ้าสุทโธทนะทรงทราบ พระเจ้าสุทโธทนะโปรด ๑ ให้พราหมณ์ ๖๔ คนเข้าเผ้าแล้วพระราชทานเลี้ยงอาหารแก่พราหมณ์เหล่านั้น เมื่อการรับประทานอาหารเสร็จลงแล้วพระราชาสรีเสลา เรื่องที่พระนางสิริมหามายาทรงพระสุบินให้พราหมณ์เหล่านั้นฟัง พวกพราหมณ์กราบทูลทำนายว่า พระมหาเทวีทรงตั้งพระครรภ์และจะประสูติพระโอรสอย่างแน่นอน และพระโอรสองค์นั้นถ้าอยู่ปกครองบ้านเมืองจะได้เป็นพระมหากษัตริย์ ถ้าเสด็จออกทรงผนวชจะได้เป็นพระศาสดา

เป็นที่น่าสังเกตุว่า ในพระสุบินของพระนางสิริมหามายานั้น ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนเป็นนิมิตอันดียิ่งทั้งสิ้น เป็นต้นว่า พระนางถูกนำไปยังป่าหิมพานต์ซึ่งเป็นแดนสงบและสร้างน้ำในสระอินคาคต ทรงประดับด้วยทิพยาภรณ์ และบรรทมในวิมานทองบนภูเขาสเงิน เป็นต้น

สำหรับพระสุบินเกี่ยวกับช้างเผือกนั้น เนื่องจากมีความเชื่อกันว่า "ช้างเผือกที่อยู่ในตระกูลสูง โดยเฉพาะช้างตระกูลอุโบสถและช้างตระกูลมหัทธนต์ ซึ่งถือเป็นช้างแก้วพระราชพาหนะของพระเจ้าจักรพรรดิ มีกำลังอำนาจมากสามารถเหาะเหินไปในอากาศได้อย่างรวดเร็ว"^๑ ดังนั้นช้างเผือกจึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญยิ่งของพระราชาและของบ้าน-

^๑ G.P.Malalasekera, "Chaddanta," Dictionary of Pāli Proper Names. (London: Luzac & Company Ltd., 1960) p. 921.

เมืองเพื่อช่วยในการขยายราชอาณาจักร และช่างเผือกในวรรณคดีสามารถเหาะได้อีกด้วย ยิ่งกว่านั้นช่างในศัพท์ว่า นาค^๑ มีความหมายว่า เป็นสัตว์ที่ได้ฝึกหัดดีแล้วจึงนับเป็นสัตว์ที่ ประเสริฐ

ดังนั้นในการทำนายพระสุบินที่เกี่ยวกับช่างเผือก พวกพราหมณ์จึงทำนายว่าพระนางจะได้โอรสที่มีกำลังอำนาจมาก เพราะอำนาจในสมัยนั้นมี ๒ อย่าง คือ อำนาจทางราชอาณาจักร ผู้มีอำนาจจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ และอำนาจในทางศาสนา คือในทางศาสนาจักร ผู้มีอำนาจนี้จะได้เป็นพระศาสดาในศาสนานั้น นับว่าพวกพราหมณ์สามารถพยากรณ์ได้อย่างมีเหตุผล

ยิ่งกว่านั้น สมัยหลังจากสมัยพุทธกาลมาที่ชาวอินเดียยังไม่มีการแทนพระพุทธรูปเจ้าไว้เป็นสิ่งเคารพบูชาจึงใช้รูปช้างและรูปคอกบัว เป็นสัญลักษณ์แทนพระองค์ตอนที่พระองค์ยังไม่ตรัสรู้ โดยเหตุนี้จึงสรุปได้ว่าช่างมีส่วนเกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปเจ้าโดยใช้เป็นสัญลักษณ์นับแต่ที่พระองค์เข้าปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระราชมารดา และก่อนที่พระองค์จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ช่างกิริเมชล^๒

ช่างกิริเมชลเป็นช่างพาหนะที่พญามารปรนนิมิตวัสวัตสีใช้ขับขี่เพื่อเข้าทำร้ายพระพุทธรูปเจ้า ซึ่งประทับอยู่บนรัตนบัลลังก์ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ เมื่อวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เดือนวิสาขะ เพื่อขัดขวางการตรัสรู้ของพระองค์

ชื่อช่างเขื่อนนี้ ภาษาบาลีใช้ว่า กิริเมชล, นาฬากิริเมชล, กิริเมชล ภาษาไทยเขียนเป็น กิริเมชล, คิริเมชล, คิริเมชล

^๑ คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัย, ชำระ, "นาควรรควรรณา," พระธัมมัญญุธกา แปล ภาค ๑ (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏวิทยาลัย, ๒๕๑๑), หน้า ๒๑๓.

^๒ ส.อ.ส., พระคัมภีร์ชาดกแปล เล่ม ๑ อรรถกถา เอกนิบาต, หน้า ๑๑๕.

ถิ่นกำเนิด ช้างคิริ เมฆลมีบทบาทกล่าวไว้แต่ภาคพื้นดินเท่านั้น โดยเฉพาะกล่าวถึงที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าตอนตรัสรู้ เป็นส่วนใหญ่ แต่พญามารวสวัตติ์อยู่บนสวรรค์ชั้นที่ ๖ ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดชื่อปรนิมมิตวสวัตติ์ ฝ่ายที่เป็นของมาร

ลักษณะและรูปร่าง ช้างคิริ เมฆลเป็นช้างที่มีรูปร่างสูงใหญ่ มีกล่าวไว้ว่า สูง ๑๕๐ โยชน์ บ้าง สูง ๒๒๐ โยชน์ บ้าง มีกำลังแข็งแรง ครุร้าย เป็นช้างทรงของพญามาร

การที่ช้างคิริ เมฆลมีบทบาทเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า เพราะพญามารใช้เป็นพาหนะขับขี้ตีดตามขั้วขวางพระพุทธเจ้าดุจเงาตามพระองค์ ทั้งนี้เพราะพญามารไม่ประสงค์ที่จะให้ผู้ใดมีจิตใจหลุดพ้นจากกิเลส เช่น ศักหา อุบาทวน รากะ โทสะ โมหะ และไม่ต้องการให้ผู้ใดหลุดพ้นจากกองทุกข์มี เกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นต้น พญามารไม่ประสงค์ที่จะให้ผู้ใดบรรลุ มรรค ผล นิพพาน เพราะเมื่อผู้นั้นดับกิเลสได้แล้วผู้นั้นก็จะพ้นจากอำนาจของพญามาร

ดังนั้นเมื่อพระพุทธเจ้าทรงมุ่งการตรัสรู้เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด พระองค์จึงเสด็จออกทรงผนวชและทรงจาริกศึกษาธรรมในสำนักของอาฬารดาบสกาลามโคตร และอุทกดาบสรามบุตรแล้วทรงบำเพ็ญความเพียร เพื่อที่จะบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณด้วยความยากลำบาก โดยทรงกระทำทุกริกิริยาเป็นเวลานาน เมื่อทรงเห็นว่าการกระทำเช่นนั้นไม่เป็นหนทางแห่งการตรัสรู้ พระองค์จึงเสด็จออกบิณฑบาตและเสวยตามปกติ พระวรกายมีพระฉวีวรรณดังเช่นเดิม พระองค์ทรงบำเพ็ญเพียรต่อไปโดยไม่ทรงห่อถอยจนถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ วิสาขปุรณมี ซึ่งเป็นวันที่พระองค์ทรงตั้งพระทัยเด็ดเดี่ยวที่จะทรงบำเพ็ญความเพียรอย่าง

^๑ G.P. Malalasekera, Dictionary of Pāli Proper Names, Vol. I, p. 711.

^๒ นาคะประทีป, "มารวิชัย," ปฏิภาชยมังคลอภิลูกเทศนา (พาทู) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๔), หน้า ๘.

สูงสุด ดังนั้นด้วยพระบารมีของพระองค์ ในเวลาเช้าวันนั้น ขณะที่พระองค์ประทับอยู่ที่
คันไทร นางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาสซึ่งเป็นข้าวที่หุงด้วยน้ำนมบริสุทธ์ผสมน้ำผึ้ง

และเวลาบ่ายขณะที่พระองค์เสด็จพระดำเนินจะไปประทับที่คันอัสสัตถะ พระ-
องค์ทรงรับหม้า ๘ ก่ำ จากโสณิยพราหมณ์ และทรงนำมาบุลกกลงที่บริเวณใต้คันอัสสัตถะ
ทางทิศตะวันออกพร้อมกับทรงอธิษฐานว่า ถ้าพระองค์จะได้ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณตามพระ-
ราชประสงค์ขอให้รัตนบัลลังก์บังเกิดขึ้น เมื่อจบคำอธิษฐาน มีรัตนบัลลังก์สูง ๑๕ ศอก
เกิดขึ้น พระองค์ก็เสด็จขึ้นไปประทับนั่งสมาธิหันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออกมีพระสติมั่นคง
ด้วยอานาปานสมาธิภาวนา พระองค์ทรงตั้งพระทัยเด็ดเดี่ยวมั่นคงว่า จะไม่ทรงลุกจาก
รัตนบัลลังก์นั้น ถ้ายังไม่ถึงการตรัสรู้ทางอธิษฐานความเพียรตั้งคาถาว่า

กามํ ตโจ นหารู จ อญฺญิ จ อวสึสฺสตุ
สพฺพปิ หิํ สรีเร มํสโลหิตํ อุปสฺสฺสตุ

ความว่า หนั่ง เอ็น กระดูก เนื้อและเลือดในร่างกายนี้ทั้งหมดจงเหือดแห้งไปเถิด
เรายังไม่บรรลुพระสัมมาสัมโพธิญาณแล้วจักไม่ทำลายรัตนบัลลังก์นี้แล้ว

พวกเทวดาพากันห้อมล้อมรัตนบัลลังก์และกล่าวสรร เสริญพระพุทฺธคุณ เสียงดังไป
ถึงทิศเบื้องต่ำ คือ นรกชั้นอเวจีไปจนถึงทิศเบื้องบนชั้นอกนิฏฐพรหม เมื่อพระยามารได้ยิน
คำสรรเสริญพระพุทฺธคุณก็วิตกว่า เจ้าชายสิทธัตถะจะพ้นอำนาจ จึงหาอุบายทำลายพระองค์
จึงสั่งให้เสนามารทั้งหลายยกกระบวนทัพพร้อมทั้งนิมิตกายีให้มากแล้ว ไปล้อมรัตนบัลลังก์ไว้
กระทำการคุกคามเพื่อให้พระองค์ทรงลุกหนี ฝ่ายพญามารนิมิตตนให้มีแขนพันแขนมีเครื่อง-
ศัตราวุธครบทุกมือ ชื่นคอช่างศิรีเมชล ชับหะยานตามพวกเสนามารยกทัพมาเป็นจำนวนมาก
พร้อมทั้งโห่ร้องเสียงดังกึกก้อง เหล่าเทวดาเมื่อเห็นกองทัพมารยกมาก็พากันหนีไปหมดด้วย
ความกลัว เหลือแต่เจ้าชายประทับอยู่พระองค์เดียว

ส.อ.ส., "อวิทูเรนิทาน," พระคัมภีร์ชาดก แปลฉบับ ส.อ.ส. เล่ม ๑
อรรถกถา เอกนิบาต, หน้า ๑๒๕.

เมื่อพระองค์ทอดพระเนตรกองทัพพวกมารที่ยกมามากมายเช่นนั้น ทรงพระดำริว่า พระองค์จะตรัสเรียกทศบารมีที่พระองค์ทรงสะสมไว้ให้ช่วยเหลือ แล้วพระองค์ทรงตั้งสมาธิมั่นคงมิให้หวาดหวั่นมิให้กลัวพวกมาร พระองค์ประทับนั่งด้วยอาการสงบ เมื่อพญามารเห็นเช่นนั้นก็โกรธ สั่งเหล่าเสนามาร เข้าทิ่มแทงพระองค์ให้สิ้นพระชนม์ แต่พวกเสนามารเหล่านั้นก็ไม่อาจทำอันตรายต่อพระองค์ได้ เนื่องจากอานุภาพของบุญบารมีของพระองค์ที่ทรงบำเพ็ญมา ทำให้พระองค์มิได้เป็นอันตรายแต่อย่างใด และเครื่องอาวุธทั้งหลายกลับกลายเป็นดอกไม้ออกหอมตกอยู่แทบพระบาทของพระองค์ทั้งสิ้น

พญามารนั่งบนคอช้างคีรีเมฆลี้ถ้อยจกราวุธ ใส่ช้างคีรีเมฆลี้ไปใกล้พระพุทธเจ้า แล้วพูดชมเชยเอาบัลลังก์ว่า บัลลังก์นี้เกิดขึ้นด้วยอานุภาพของตน พระองค์จึงตรัสว่าพญามารไม่ได้กระทำการกิจอันประเสริฐต่าง ๆ เช่น การบำเพ็ญทาน การรักษาศีล การเจริญภาวนา เป็นต้น จะมีรัตนบัลลังก์เกิดขึ้นได้อย่างไร พระองค์ตรัสว่าบัลลังก์นี้เกิดขึ้นเพราะพระบารมีของพระองค์ ด้วยเหตุนี้พระองค์จะไม่ลุกขึ้นจากบัลลังก์นั้น พญามารโกรธ ใส่ช้างคีรีเมฆลี้เข้าไปและขว้างจกราวุธเพื่อประหารพระพุทธเจ้า แต่อาวุธนั้นหาได้ทำอันตรายแก่พระองค์ไม่

แต่พญามารก็ยังไมยอมแพ้ กล่าวว่าบัลลังก์นั้นเกิดขึ้นด้วยอำนาจของตน โดยมีเหล่าเสนามาร เป็นพยาน ส่วนพระพุทธเจ้าตรัสว่ารัตนบัลลังก์นี้เกิดขึ้นด้วยพระบารมีของพระองค์เพราะพระองค์ทรงบำเพ็ญสมถิงส์บารมีครบถ้วน ดังนั้นพระองค์จึงขอให้แม่พระธรณีเป็นพยานให้พระองค์ด้วย

ในครั้งนั้นแม่พระธรณี หรือ วสุนธรา (ผู้ทรงไว้ซึ่งทรัพย์) ไม่อาจทนนิ่งอยู่ได้ จึงขึ้นมาจากพื้นดินและกล่าวสนับสนุนว่า เจ้าชายทรงบำเพ็ญบารมีไว้มากมาย นางก้มเศียรรับน้ำทักษิโณทกนั้นไว้ ต่อจากนั้นพระนางทรงปิดพระเศศามีน้ำไหลออกมาเป็นสายน้ำแรงมาก จนหมู่เสนามารไม่อาจจะยืนอยู่ได้ถูกน้ำพัดพาลอยกระเจายไปตามทิศต่าง ๆ

ฝ่ายช้างคีรีเมฆลี้ก็ชวนเขไม่อาจยืนอยู่ได้ทรุดถอยหลังลง ซึ่งเป็นที่ประหลาดใจของพญามาร เป็นอย่างยิ่งที่ได้เห็นอำนาจของผลแห่งการบำเพ็ญทานของพระพุทธเจ้าซึ่งมีคุณวิเศษอย่างเห็นประจักษ์ชัดแจ้ง พญามารจึงชวนหมู่มารที่เหลือพากันน้อมมนัสการพระพุทธเจ้า

นอกจากนี้ใน "อรรถกถาชาดกตอนอวิทูเรนิทาน"^๑ ได้กล่าวตอนพญามารขึ้นข้าง
 คิริเมฆลหะยานผจญพระพุทธเจ้านั้น เทวดาทั้งหลายที่กำลังยืนสรรเสริญพระพุทธเจ้าอยู่มี
 หัวสั๊กกะ ประทับยื่นเป้าสังข์ สังข์นั้นชื่อวิชัยอุคร มีความยาว ๑๒๐ ศอก เมื่อ
 เป่าลมครั้งเดียวเสียงดังไปถึง ๕ เดือน แต่เมื่อหัวสั๊กกะเห็นกองทัพพญามาร ก็เป่าสังข์
 ไม่ออก

มหากาลนาคราช ยืนสรรเสริญพุทธคุณด้วยคาถายาว ๑๐๐ บท
 หัวมหาพรหม ยืนกั้นเศวตฉัตรอยู่

เมื่อกองทัพมาร เข้ามาใกล้บริเวณต้นพระศรีมหาโพธิ์ เทวดาเหล่านั้นเกิดความ
 กลัวหนีกันไปหมด กล่าวคือกาลนาคราชดำดินลงไปยังนาคพิภพ หัวสั๊กกราชเอาสังข์วิชัย-
 อุครไว้ข้างหลังประทับยืนอยู่ที่ขอบจักรวาล

พญามารทำกลอุบายบันดาลสิ่งต่าง ๆ เพื่อทำลายขัดขวางพระพุทธเจ้าเหมือนดัง
 ที่กล่าวมาแล้ว และในเรื่องที่พญามารข่มขู่พระพุทธเจ้าให้ทรงลุกขึ้นจากรัตนบัลลังก์โดยบอก
 ว่าบัลลังก์นั้นเกิดขึ้นเพราะอำนาจของตน พระพุทธเจ้าตรัสให้พญามารอ้างพยานเหล่าพล-
 มารทั้งหมดก็พากันรับเป็นพยานด้วยเสียงกึกก้อง

ฝ่ายพญามารก็ถามพระพุทธเจ้าบ้างว่า ในการที่พระองค์ทรงบำเพ็ญทานจนรัตน-
 บัลลังก์นั้นเกิดขึ้น เพราะอำนาจของพระองค์นั้นมีผู้ใดเป็นพยานให้ พระพุทธเจ้าตรัสว่า
 พยานของพระองค์ไม่มีตัวตน การบำเพ็ญทานของพระองค์ในพระชาติที่เป็นพระเวสสันดรนั้น
 ทรงกระทำบุตรทาน สัตตสตกมหาทาน เป็นต้น โดยมีแผ่นดินเป็นพยาน แล้วพระองค์ทรง
 เขี่ยศพระหัตถ์ออกจากกลีบจีวร ทรงชี้พระหัตถ์ตรงไปที่แผ่นดินใหญ่ ตรัสว่า ในชาติที่พระ-
 องค์ทรงเกิดเป็นพระเวสสันดร พระองค์ทรงบำเพ็ญมหาทานเหล่านั้นเป็นความจริง ขอให้
 แผ่นดินใหญ่เป็นพยาน ทันใดนั้นก็บังเกิดเสียงดังหัวมหาปรุที่

^๑ ส.อ.ส., พระคัมภีร์ชาดก แปล ฉบับ ส.อ.ส. เล่ม ๑ อรรถกถา เอกนิบาต,
 หน้า ๑๗๕.

ขณะเดียวกันนั้นข้างคิริ เมชลก็ถูกเขาลง ส่วนบริวารของพญามารต่างหนีกระจายไปตามทิศต่าง ๆ หนีไปค่อนหน้าพญามาร ส่วนพวกเทวดาเห็นพวกพญามารหนีไปก็คิดว่าพญามารพ่ายแพ้ต่อพระพุทธเจ้าแล้วจึงพากันฉลองชัยชนะ

การที่พระพุทธเจ้าทรงชนะพญามารนั้นนับเป็นสิริมงคลยิ่ง ผู้ที่นับถือพุทธศาสนาถือเป็นชัยมงคลช่วยคุ้มครองตนด้วย ทั้งชัยมงคลคาถาว่า

พาหุ สหสฺสสภินิมิตตสาธุชฺชิตํ คิริเมชล อุตฺตโมรสเสนมารํ,
ทานาธิคมวธิณา ชิตฺวา มุนินฺโท ตุนเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺกลานิ

ความว่า พระจอมมุนีได้ชัยชนะมารผู้irimิตแขนมากตั้งพันถืออาวุธครบมือ ชื่อคิริเมชล ไหรงอกกีกองด้วยธรรมวิธีมีทานบารมี เป็นต้น ด้วยเดชแห่งพระพุทธชัยมงคลนั้น ขอชัยมงคลทั้งหลายจงมีแก่ท่าน^๑

เป็นที่น่าสังเกตว่า การที่พญามารจะยอมแพ้พระพุทธเจ้านั้น พญามารได้เห็นกิริยาอาการของข้างคิริ เมชลที่ยอมสยบหมอบราบคาบต่อพระพุทธเจ้า พร้อมทั้งหมู่มารได้พากันหนีกระจายไปเพราะกลัวพระบารมีของพระพุทธเจ้า หรือแม้การที่พระพุทธเจ้าทรงอ้างพยานเป็นบุคลาธิษฐาน ยกเอาแม่พระธรณีเป็นพยาน แล้วนางบีบผมมวยให้เกิดกระแสน้ำไหลเชี่ยวพัดเอาเหล่ามารลอยน้ำกระจายไป ข้างคิริ เมชลซึ่งเป็นข้างที่มีรูปร่างสูงใหญ่ มีกำลังมากดิ่งกับทรุดเขลง เป็นที่อัศจรรย์ต่อพญามาร จึงเป็นเหตุให้พญามารยอมแพ้พระพุทธเจ้า และขอมรับพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง

นอกจากนั้น พุทธศาสนิกชนมักนิยมสร้างรูปพระพุทธเจ้า ตอนผจญมารเรียกพระพุทธรูปปางมารวิชัย ไว้เป็นพระประธานในพระอุโบสถ โดยถือคติว่า การชนะใจตนเองเป็นการชนะหมดทุกอย่างถือเป็นชัยมงคลยิ่ง

^๑ มนทน์รุ กัทรธาเทอญ (มณี เกตุรายนาถ) รวบรวม, พระพุทธชัยมงคล (พาหุ) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๕), หน้า ๒.

ช่างนาฬิกา

ช่างนาฬิกา เป็นช่างพระที่นั่งของพระเจ้าอชตศัตรูแห่งแคว้นมคธ ช่างเชือกนี้ ถูกพระเทวทัตใช้เป็นเครื่องมือให้ทำร้ายพระพุทธเจ้าขณะเสด็จออกบิณฑบาตในเมืองราชคฤห์

ชื่อช่างเชือกนี้ ภาษาบาลีชื่อว่า นาฬิกา ภาษาไทยเขียนเป็นนาฬิกา นาฬาคีรี และช่างเชือกนี้มีชื่ออีกชื่อว่า ธนบาล (ธนपाल)

ถิ่นกำเนิด ช่างนาฬิกา เป็นช่างที่อยู่ในกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ

ลักษณะและรูปร่าง ช่างนาฬิกา เป็นช่างที่มีรูปร่างสูงใหญ่ ว่องไว เหมือนการหมุนของจักร^๑ และเมื่อเวลาที่ช่างเชือกนี้ตกมัน ซึ่งเป็นอาการของช่างที่ต้องการผสมพันธุ์ มันจะดูร้าย เขี้ยวโหดมาก ร้องเสียงดัง ทำให้ชาวเมืองราชคฤห์ตกใจกลัว และช่างนาฬิกาคนนี้เคยฆ่าคนมานับเป็นจำนวนมาก จึงเป็นที่เกรงกลัวของชาวเมืองราชคฤห์อย่างยิ่ง

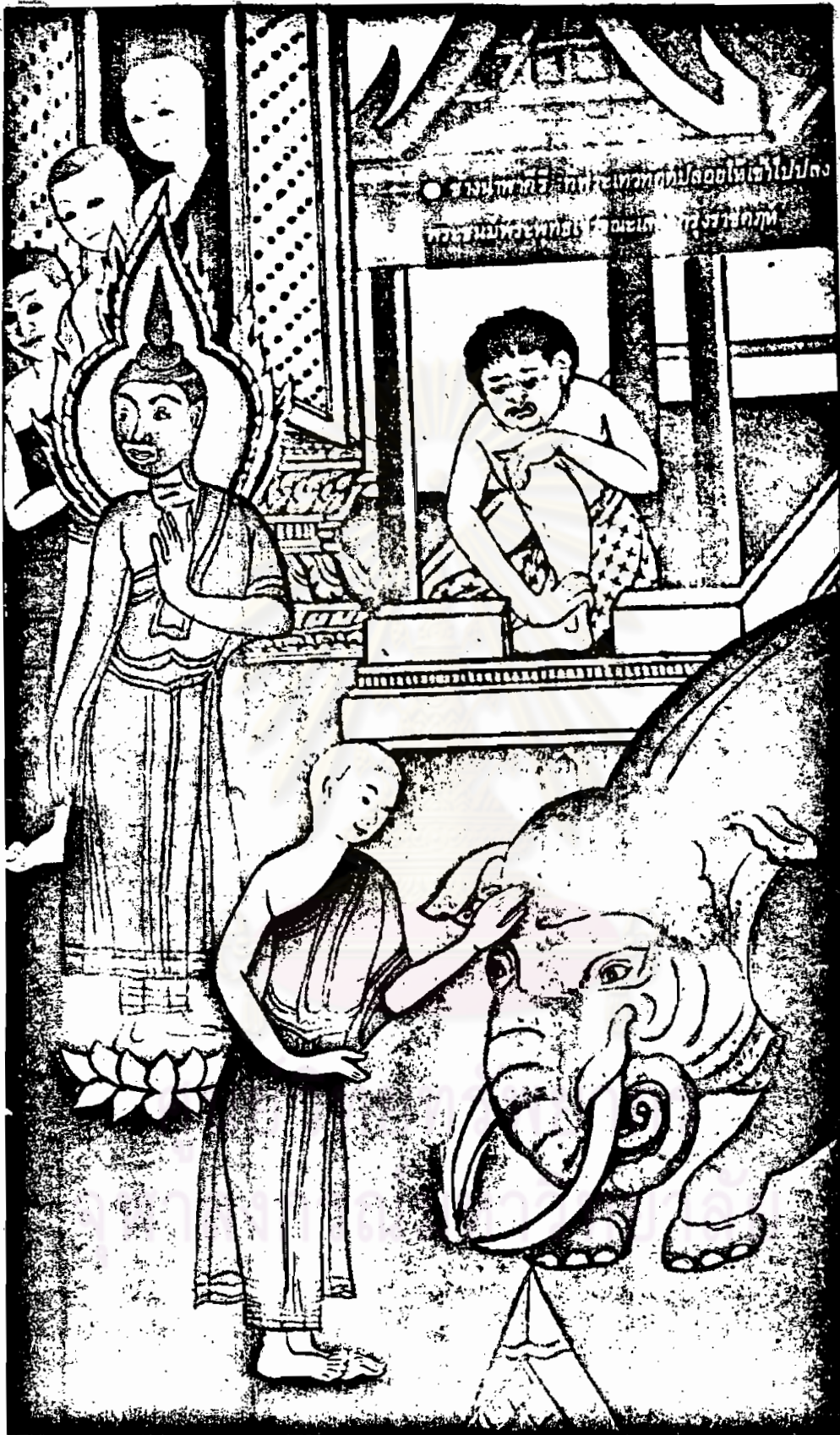
เรื่องมีว่า พระเทวทัตเป็นพระญาติของพระพุทธเจ้า เมื่อพระเทวทัตออกบวชเป็นพระภิกษุ มีความปรารถนาที่จะเป็นใหญ่ปกครองพระภิกษุสงฆ์ จึงมีจิตอิจฉาและทำตนเป็นปฏิปักษ์ต่อพระพุทธเจ้า พระเทวทัตได้กระทำให้พราหมณ์ล่อลวงเจ้าชายอชตศัตรู ซึ่งมีพระชันษาน้อยให้หลงเชื่อ และเกิดความเลื่อมใสในตน จนพระเจ้าอชตศตรูยกย่องนับถือ พระเทวทัตเป็นอาจารย์ ทั้งทรงกระทำตามคำแนะนำของพระเทวทัตทุกอย่าง เช่น ทรงลอบปลงพระชนม์พระเจ้าพิมพิสารพระราชบิดาของพระองค์ และทรงเข้าพระทัยผิดในพระพุทธเจ้า ถึงกับขอมรวมมือให้ความช่วยเหลือพระเทวทัตในการทำร้ายพระองค์ โดยใช้ นายขมังธนู ๔ นาย ไปลอบปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า แต่ไม่อาจทำร้ายพระองค์ได้ ครั้นต่อมาพระเทวทัตลงมือกระทำเอง โดยขึ้นไปบนยอดเขาคิชฌกูฏในเวลาเช้า แล้วลึงก้อนศิลาลงมาหมายปลงพระชนม์พระพุทธเจ้าในขณะที่พระองค์เสด็จพระดำเนินขึ้นไป ตอนเสด็จกลับ

^๑ นาคะประทีป, "นาฬิกาเรี่สุตร," ขยม้งกลอญ์ลูกเทศนา (พาคู),

รูปที่ ๘ ช้างนาพาศิริละพศ

(จาก The Wonder that was India)

รูปที่ ๘ ข้างนาฬาคีรี

(อนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๓ เดือนตุลาคม ๒๕๑๔)

จากบิณฑบาต แต่ก่อนก็ลากลิ้งออกห่างช่องทางพระดำเนิน เพียงแค่มีสะเก็ดหินกระเด็นมา กระทบพระบาททำให้หื้อพระโลหิตซำ พระองค์ให้นายแพทย์ชื่อ ชื่อโกมารภักข์ ช่วยรักษา แล้วพระองค์ทรงพระดำเนินเข้าสู่พระนคร

พระเทวทัตเมื่อได้เห็นพระวรกายอันสง่างามของพระพุทธเจ้าแล้วคิดว่า บุคลิก ลักษณะของพระพุทธองค์จะทำให้ผู้ที่พบเห็นเกิดความเลื่อมใสศรัทธา นับถือพระพุทธองค์มากขึ้น แม้พระเทวทัตเองก็ไม่อาจเข้าไปทำร้ายพระองค์อย่างใกล้ชิด จึงคิดจะให้ช่างนาฬาคีรี ซึ่งเป็นช่างพระที่นั่งของพระเจ้าอชาตศัตรูทำร้ายพระพุทธเจ้า เพราะพระเทวทัตคิดว่าช่างเป็นสัตว์ไม่รู้จักคนชั่วหรือคนดี

ดังนั้นพระเทวทัตจึงเข้าเฝ้าพระเจ้าอชาตศัตรู แล้วเล่าแผนการปลงพระชนม์พระพุทธเจ้าให้ฟัง พระเจ้าอชาตศตรูรับจะช่วยเหลือพร้อมกับรับสั่งให้นายความูช่างจัดการปล่อยช่างนาฬาคีรีในเวลาเช้าตรงกับเวลาที่พระพุทธเจ้าเสด็จออกบิณฑบาต นอกจากนั้นพระเทวทัตกราบทูลถามพระเจ้าอชาตศตรูว่าช่าง เชื่อนี้เคยดื่มสุราประมาณเท่าไร เมื่อพระเจ้าอชาตศตรูตรัสตอบว่าวันละ ๘ ไห พระเทวทัตจึงถวายคำแนะนำพระเจ้าอชาตศตรูให้รับสั่งแก่คราญช่างให้ช่างดื่มสุราเพิ่มขึ้นอีก ๑ เทา คือ เป็น ๑๖ ไห ต่อจากนั้นพระองค์รับสั่งให้ทหารตีกลองร้องประกาศแจ้งแก่ชาวเมืองราชคฤห์ว่า จะปล่อยช่างนาฬาคีรีในเช้าวันรุ่งขึ้น เพื่อให้ชาวเมืองระมัดระวังตัว

ฝ่ายอุบาสกผู้นับถือพระพุทธเจ้าทราบข่าวที่พระเทวทัตกับพระเจ้าอชาตศตรูคิดจะปล่อยช่างนาฬาคีรี เพื่อให้ทำร้ายพระพุทธเจ้าในวันรุ่งขึ้นในขณะที่พระองค์เสด็จออกบิณฑบาต พร้อมทั้งพระภิกษุทั้งหลายก็พากันมาราบทูลให้พระพุทธเจ้าทรงทราบและขอร้องไม่ให้พระองค์เสด็จออกบิณฑบาตรวมทั้งพระภิกษุเหล่านั้นด้วย พระพุทธเจ้าทรงรับอาชานาโดยอุเบกขา คือการนิ่ง พวกอุบาสกเหล่านั้นจึงพากันกลับไป

พระพุทธเจ้าทรงพระดำริในพระทัยว่า ในเวลาพรุ่งนี้เข้าพระองค์จะเสด็จไปทรมานช่างนาฬาคีรีให้หายพยศและพระองค์จะทรงกระทำปาฏิหาริย์เพื่อทรมานพวกเดียรฉียนิครนถ์ คือพวกนักบวชนอกพุทธศาสนาในกรุงราชคฤห์ ที่กระทำความชั่วพุทธศาสนาให้พ่ายแพ้ไป

ด้วย เพราะพระองค์ทรงเล็งเห็นแล้วว่า การที่พระองค์จะทรงปราบชังนาฟ้าศิรินั้นจะบังเกิดผลดีแก่ประชาชนเป็นอันมาก

ครั้นเวลารุ่งอรุณ พระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระอานนท์ให้ไปแจ้งแก่พระภิกษุสงฆ์ที่อยู่ในวิหารทั้ง ๑๘ ตำบล ในกรุงราชคฤห์ ให้มาเป็นพุทธบริวารโดยพร้อมเพรียงกัน พระองค์จะพาพระภิกษุทั้งหมดออกบิณฑบาตในเมืองราชคฤห์ เมื่อพระภิกษุเหล่านั้นมากันอย่างพร้อมเพรียงกันแล้ว พระพุทธเจ้าเสด็จพระราชดำเนินนำพระภิกษุเหล่านั้นไปสู่เมืองราชคฤห์เพื่อบิณฑบาต

ขณะนั้นชังนาฟ้าศิริกำลังตกมัน มีอารมณ์ร้าย มีใจเหี้ยมโหด คุกั้น เมื่อควาญช้างให้ควมเหล่า ๑๖ โหล ก็ยิ่งเมามันบ้าคลั่งยิ่งขึ้น ฝ่ายพวกควาญช้างเมื่อเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จออกบิณฑบาตพร้อมกับพระภิกษุจำนวนมาก จึงชวนกันปลดปล่อย ปล่อยชังนาฟ้าศิริออกไป

ในขณะนั้นมหาชนส่วนใหญ่พากันปริวิตกกันไปต่าง ๆ บางพวกคิดว่าจะได้เห็นพระพุทธเจ้าทรงทรมานชังนาฟ้าศิริให้สิ้นพยศด้วยความชื่นชมยินดี เพื่อจะได้ชมบุญบารมีของพระพุทธเจ้า แต่บางพวกก็มีจิตใจคิดไปในทางร้ายว่า ชังนาฟ้าศิริมีใจโหดร้ายขามนุษย์มากมายนแล้ว และพญาช้าง เชือกนี้คงจะไม่รู้จักพระคุณของพระพุทธเจ้า ทั้งคาดว่าวันนี้คงจะได้เห็นพระพุทธเจ้าถูกชังนาฟ้าศิริตีมแทงสิ้นพระชนม์อย่างแน่นอน คนเหล่านั้นจึงพากันเป็นป่ายขึ้นไปนั่งบนต้นไม้ใหญ่ ๆ และบางคนก็หลบอยู่ในที่ปลอดภัยซึ่งมองเห็นได้ชัดเจน

ดังนั้นการปราบชังนาฟ้าศิริของพระพุทธเจ้าจึงมีมหาชนคอยดูอยู่เป็นจำนวนมาก

ฝ่ายชังนาฟ้าศิริวิ่งทะยานมาในวิถีทางที่ พระพุทธเจ้า เสด็จพระราชดำเนินอยู่พร้อมทั้งส่งเสียงร้องดังอย่างน่าสะทึงกลัว ชูวงง ยกงา กระเท็บเท้าจนแผ่นดินกระเทือน เองาเข้าตีมแทงทุกสิ่งที่ยขวางหน้าให้พินาศย่อยยับลง ทำลายบ้านเรือนพังกระจัดกระจายไป แล้ววิ่งตรงเข้ามาหาพระพุทธเจ้า

ขณะนั้นพระอานนท์ผู้เป็นอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้า เป็นผู้สวามีภักดีต่อพระพุทธเจ้ายิ่งนัก เมื่อเห็นชังนาฟ้าศิริวิ่งมาใกล้พระพุทธเจ้าโดยที่พระอานนท์ยังไม่ได้เป็นพระอรหันต์ จึงมีความหวาดกลัวเกรงจะมือนตรายต่อพระพุทธเจ้า พระอานนท์คิดว่า ตนได้รับ

พระเมตตา พระกรุณาจากพระพุทธเจ้าอย่างใหญ่หลวงเหลือที่จะคำนวณนับได้ เมื่อตนคิดตามพระองค์อยู่อย่างนี้แล้วจะปล่อยให้ช่างนาฬาคีรีทำร้ายพระพุทธองค์นั้นเป็นการไม่สมควร ตนจะต้องออกป้องกันภัยมิให้เกิดขึ้นแก่พระองค์จึงจะเป็นการสมควร แม้ชีวิตของตนจะดับสิ้นลงเพราะช่าง เชื่อก็นึกก็เป็นการกระทำที่ถูกต้องแล้ว จึงวิ่งไปยืนอยู่เบื้องหน้าพระพุทธเจ้า เพื่อสะกดกั้นช่างนาฬาคีรีโดยไม่กลัวตาย แต่ขอให้พระพุทธเจ้าทรงปลอดภัย เหตุการณ์ครั้งนี้เป็นที่เห็นประจักษ์แก่คนทั้งหลายที่เฝ้ามองดูอยู่

ขณะเดียวกันนั้นพระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระอานนท์ให้ถอยกลับมาถึง ๓ ครั้ง พระอานนท์ไม่ยอมถอยหลังและยืนหยัดค้ำยันช่างนาฬาคีรีอยู่ พระพุทธเจ้าทรงเห็นว่าพระอานนท์จะยอมตายอย่างแน่นอน จึงทรงกระทำพุทธานุภาพขับช่างนาฬาคีรีที่กำลังตรงรี่เข้ามาที่พระอานนท์ให้ตกใจวิ่งไปทางอื่น โดยที่พญาช่างนั้นไม่อาจเข้าใกล้พระอานนท์ได้ พระพุทธเจ้าทรงแสร้งพระเมตตาบันดาลให้ช่างนาฬาคีรีละพยศ และทรงขับให้พญาช่างหนีไป แล้วพระองค์ก็ประทับอยู่ในหมู่พระภิกษุสงฆ์

ทันใดนั้นมีหญิงแม่ลูกอ่อนคนหนึ่งอุ้มลูกอยู่ เมื่อเห็นช่างนาฬาคีรีวิ่งมาเกิดตกใจกลัวอย่างสุดขีด วางลูกไว้กลางถนน ปล่อยให้ลูกตกใจกลัวร้องไห้อยู่ ณ ที่นั้น ส่วนตนเองวิ่งหนีตามลูกคนไป

ช่างนาฬาคีรีวิ่งตามหญิงแม่ลูกอ่อนนั้นไป เมื่อไล่ไม่ทันก็หันกลับมาวนเวียนอยู่ที่เด็กคนนั้น เด็กร้องไห้ด้วยความหวาดกลัวยิ่ง พระพุทธเจ้ามีพระกรุณาต่อเด็กทารกคนนั้นจึงทรงแสร้งพระเมตตาให้ชิมชาบเข้าไปในจิตใจของช่างนาฬาคีรีนั้น เหมือนหลังน้ำเย็นรดจิตใจของพญาช่างที่กำลังดุร้าย มีนเมาด้วยสุราและคกมัน พระองค์ทรงบันดาลให้ความเมาทั้ง ๒ ประการนั้นดับสนิทลง มีจิตเมตตาไม่ทำร้ายเด็ก ต่อจากนั้นพระองค์จึงตรัสเรียกช่างนาฬาคีรีให้เข้ามา เผ้าด้วยพระสุรเสียงที่ไพเราะยิ่งขึ้นกว่า วันนี้ช่างนาฬาคีรีดื่มสุรา ๑๖ ไห เกิดอาการมีนเมา วิ่งมาเหนื่อยแข็งเหนื่อยขาเปลา ๆ อย่าเบียดเบียนผู้ใดอีกเลย พระองค์ตรัสเรียกพญาช่างให้เข้ามาหาพระองค์

ช่างนาฬาคีรีได้ฟังพระสุรเสียงของพระพุทธเจ้าที่ทรงตรัสเรียกให้เข้าไปหา ก็ล้มตัวขึ้น แลเห็นพระวรกายของพระพุทธเจ้าก็บังเกิดความละอายตอบาป ความมีนเมาและ

ความคร่ำครวญก็พลันหายไปทันที สิ้นพยศลงด้วยพระเดชานุภาพของพระพุทธเจ้าพร้อมกบฏกวาง
ขึ้นจบทำความเคารพพระพุทธเจ้าแล้ว เข้าไปหมอบลงที่พระยุคลบาท พระพุทธเจ้าทรงยก
พระหัตถ์ขวาขึ้นลูบประพองศีรษะของพญาช้างด้วยพระเมตตาแล้วตรัสว่า ช้างนาฬาคีรีเกิด
เป็นสัตว์เคร่งครัด เมื่อได้มาพบพระองค์ครั้งนี้จัดเป็นกุศลบารมีธรรมอันใหญ่หลวง พระองค์
ทรงขอร้องช้างนาฬาคีรีไม่ให้คร่ำครวญ ไม่ให้ไล่แทงมนุษย์อีก ทั้งยังทรงขอให้พญาช้างทำใจให้
บริสุทธิ์ แล้วพระองค์ตรัสสั่งสอนว่าเป็นพระคาถาว่า

มา กุญชร นาคมาสโท
ทุกข์ หิ กุญชร นาคมาสโท ฯ
น หิ นาคหตุตสฺส กุญชร
สุคติ โหติ อิตฺ ปรี ยโต ฯ
ตวญฺเฒว ตถา ภิริสฺสึ
เขน ตวํ สุคติ ภิมิสฺสึสึตี ฯ^๑

ความว่า กุญชร กุญชร เจ้าอย่าเข้าไปหาพระพุทธานาค เพราะการเข้าไปหาพระ
พุทธานาคด้วยวาทะ จิตเป็นเหตุแห่งทุกข์ ผู้มาพระพุทธานาคจากชาตินี้ไปสู่ชาติหน้า
ไม่มีสุคติเลย เจ้าอย่าเมา และอย่าประมาท เพราะคนเหล่านั้นเป็นผู้ประมาท
แล้วจะไปสู่สุคติไม่ได้ เจ้านี้แหละจักทำโดยประการที่ไปสู่สุคติได้

พระองค์ขอให้ช้างนาฬาคีรีจงอย่ามีความมิดม่นในใจ ทรงสลัดตัดการประทุรร้าย
ต่อผู้อื่นอันเป็นอกุศลเสีย เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความทุกข์ เกิดความเดือดร้อน จงมี
เมตตาจิตทั่วไปในคนและสัตว์ ทั้งทรงเน้นให้เจริญเมตตาคุณให้ยิ่งขึ้นไป และเมื่อช้างนา-
ฬาคีรีสิ้นชีพจากโลกนี้ก็จะได้ไปเกิดบนสวรรค์จะเป็นที่ดับโศกเสวยสุข อันตรายใดที่จะเกิด
ขึ้นก็จะหายไปสิ้น ตลอดจนระงับความกระวนกระวายใจลงได้โดยอาศัยเมตตาดังนี้

^๑ พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ. วินัยปิฎก จุลวรรค, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
บำรุงนุกุลกิจ, ๒๕๒๐), ๗ . ๓๗๕ . ๑๘๘.

เมื่อช่างนาฬาคีรีได้ฟังคำสอนจบลง ก็เกิดความปีติยินดีขี่ม้ายาไปทั่วร่างกาย แต่ช่างนาฬาคีรีเป็นสัตว์เคร่งครัด ถ้าเป็นมนุษย์ก็จะสำเร็จเป็นพระโสดาปัตติผลเป็นอริยบุคคลด้วยอำนาจของพระสังฆธรรมเทศนา

มหาชนทั้งหลายได้เห็นพระพุทธเจ้าทรงปราบช่างนาฬาคีรีจนสิ้นพยศลง ก็บังเกิดความชื่นชมต่างโห่ร้องโปรยปรายคอกไม้ มาลัย กระแจะจันทน์ บางคนโปรยปรายของหอม บางคนเปลื้องเครื่องประดับและผ้าแพรพรรณออก กระทำสักการะบูชาพระพุทธเจ้า เครื่องสักการะเหล่านั้นเพิ่มพูนสูงขึ้นเท่าตัวช่างนาฬาคีรี ตั้งแต่นั้นมาช่างนาฬาคีรีจึงได้นามปรากฏอีกนามหนึ่งว่า ธนบาลหัตถ์ดี ซึ่งแปลว่า ช่างผู้รักษาทรัพย์

ในขณะที่พระพุทธเจ้าตรัสสังฆธรรมเทศนาเป็นโอวาทสั่งสอนช่างนาฬาคีรีนั้น ประชาชน ๘๘,๐๐๐ คน ได้ฟังด้วยก็บรรลุถึงมรรคผล และในขณะที่พระพุทธเจ้าตรัสเทศนา ทรมานช่างธนบาลหัตถ์ดีครั้งนั้น พระพุทธเจ้าโปรดให้ช่างธนบาลตั้งอยู่ในศีล ๕ ประการ ช่างธนบาลก็บังเกิดความชื่นชมยินดีกวางวชิระเช็ดฝุ่นละอองที่พระบาทของพระพุทธเจ้า แล้วโปรยลงบนศีรษะของตน พร้อมกับอำลาเดินออกมาหน้อยหนึ่ง แล้วหยุดยืนดูพระวรกายของพระพุทธเจ้าพร้อมก้มถวายบังคมลากลับไปสู่ที่อยู่ของตน

การที่พระพุทธเจ้าทรงปราบช่างนาฬาคีรีที่ร้ายให้ละพยศลงจนมีความประพฤติดี ไม่ทำร้ายประชาชนอีกด้วยการใช้พระเมตตา นั้นเป็นชัยชนะที่เด็ดขาด และเป็นชัยชนะที่เป็นมงคลยิ่ง เป็นมรรคผลที่เป็นประโยชน์อันยิ่งใหญ่ต่อมหาชน ดังคาถาที่เป็นการเทิดทูนพระเกียรติคุณของพระพุทธเจ้าว่า

นาฬาคีรี คชวร อติมตตฤคฺติ ทาวคฺคิจฺจกฺกมสนีว สทารุณนฺต
เมตฺตมฺพฺเสกฺวิธินา ชิตฺวา มุนินฺโท ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺกลานิ

ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ชนะช่างตัวประเสริฐ ชื่อนาฬาคีรี เป็นช่างเมามันยิ่งนักแสนที่จะทารูปประคองไฟฟ้า และจักรารูช และสายฟ้า ด้วยวิธีตกลงด้วยน้ำ คือพระเมตตา ด้วยเดชแห่งพระพุทธชยมงคลนั้น ขอชยมงคลทั้งหลายจงมีแก่ท่าน

๑ มนทฺธฺร ภัทฺราเทอญ, พระพุทธชยมงคล (พาทู), หน้า ๕.

ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ช้างธนบาลมีอารมณ์ดี ผิดทัศนง่าย ไม่ทำร้ายผู้ใดอีก เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบช้างนาฬาคีรีสำเร็จตามพระประสงค์แล้ว พระองค์ทรงอธิษฐานว่า ทรัพย์สินของของผู้ใดที่ตกเรียรายกระจายอยู่ หรือทรัพย์สินที่เจ้าของทิ้งขว้างไป ทรัพย์สินของทั้งปวงนั้นขอให้ปรากฏแก่บุคคลผู้เป็นเจ้าของ แล้วพระองค์ทรงพระดำริว่า การที่พระองค์ทรงกระทำพุทธานุภาพทรงมานช้างนาฬาคีรีสำเร็จนั้นเป็นงานที่สำคัญยิ่ง ชาวเมืองจะโทษจันเลาเลือกกันไปไกล เป็นเหตุให้มหาชนเหล่านั้นจะพากันมาสักการบูชาถวายบิณฑบาตเป็นอันมาก เป็นการทำให้ลาภหุ้เกียรติยศพวกเขาให้พ่ายแพ้ไปแล้วพระองค์ทรงพาหมู่พระภิกษุเสด็จพระราชดำเนินไปสู่วัดเวฬุวันพร้อมหมู่ภิกษุสงฆ์

การที่พระพุทธเจ้าทรงปราบช้างนาฬาคีรีให้ละพยศลงได้โดยใช้พระเมตตาธรรมนั้นเป็นที่เลาเลือกและรู้จักอย่างกว้างขวางจึงผูกเป็นคาถาวา

เคน โข สมเณ อิทฺ ฅาถฺ ฅายนฺติ

ทญฺเฑเนเก ทมยฺนฺติ อญฺกุเสหิ กสาหิ จ ฯ

อทญฺเพน อสฺตฺเถน นาโค ทนฺโต มหฺเสนาติ ฯ^๑

ความว่า สมัยนั้น คุณทั้งหลายขบร้องดูถาถานี้ว่าดูดังนี้
คนพวกหนึ่งยอมฝึกช้างและมา โดยไซทอนไม้บาง ไซ้ขูบาง ไซ้แส้บาง สุมเค็ญ
พระพุทธเจ้าดูแสงพระคุณใหญ่ทรงทราบมาชางโดยไมคองไซทอนไม มีคองไซ
คัตตรา

เกี่ยวกับเรื่องช้างนาฬาคีรีหรือช้างธนบาลนี้ H. Saddhatissa ได้กล่าวในหนังสือ The Birth-Stories of the Ten Bodhisattas and the Dasabodhisattuppattikatha ว่าช้างธนบาลจะมากเกิดเป็นพระพุทธเจ้า ทรงพระนามว่าตีสสพุทธเจ้า เป็นองค์ที่ ๘ ในอนาคตวงศ์^๒

^๑ พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ วินัยปิฎก จุลวรรค. ๗ . ๓๘๑ . ๑๕๐.

^๒ H. Saddhatissa, The Birth-Stories of the Ten Bodhisattas and the Dasabodhisattuppattikatha (London : The Pali Text Society, 1975), pp. 152-157.

เรื่องราวของช่างนาฬิกาที่มืบทบาทต่อพระพุทธเจ้า เป็นที่น่าสังเกตุว่า พระพุทธเจ้าทรงมีพลังจิตสูง สามารถใช้พระเมตตากับช่างนาฬิกาที่กำลังดูร้ายให้ยอมสยบ มีสติ และประพฤติดนดีงามอย่างน่าชื่นชม ดังนั้นพุทธศาสนิกชนจึงเอาผลของการปราบช่างนาฬิกาของพระพุทธเจ้ามายึดถือ เป็นลัทธิมงคลยิ่ง และนับเป็นชัยมงคลต่อตนเองด้วย

ช่างปาลิไลยกะ

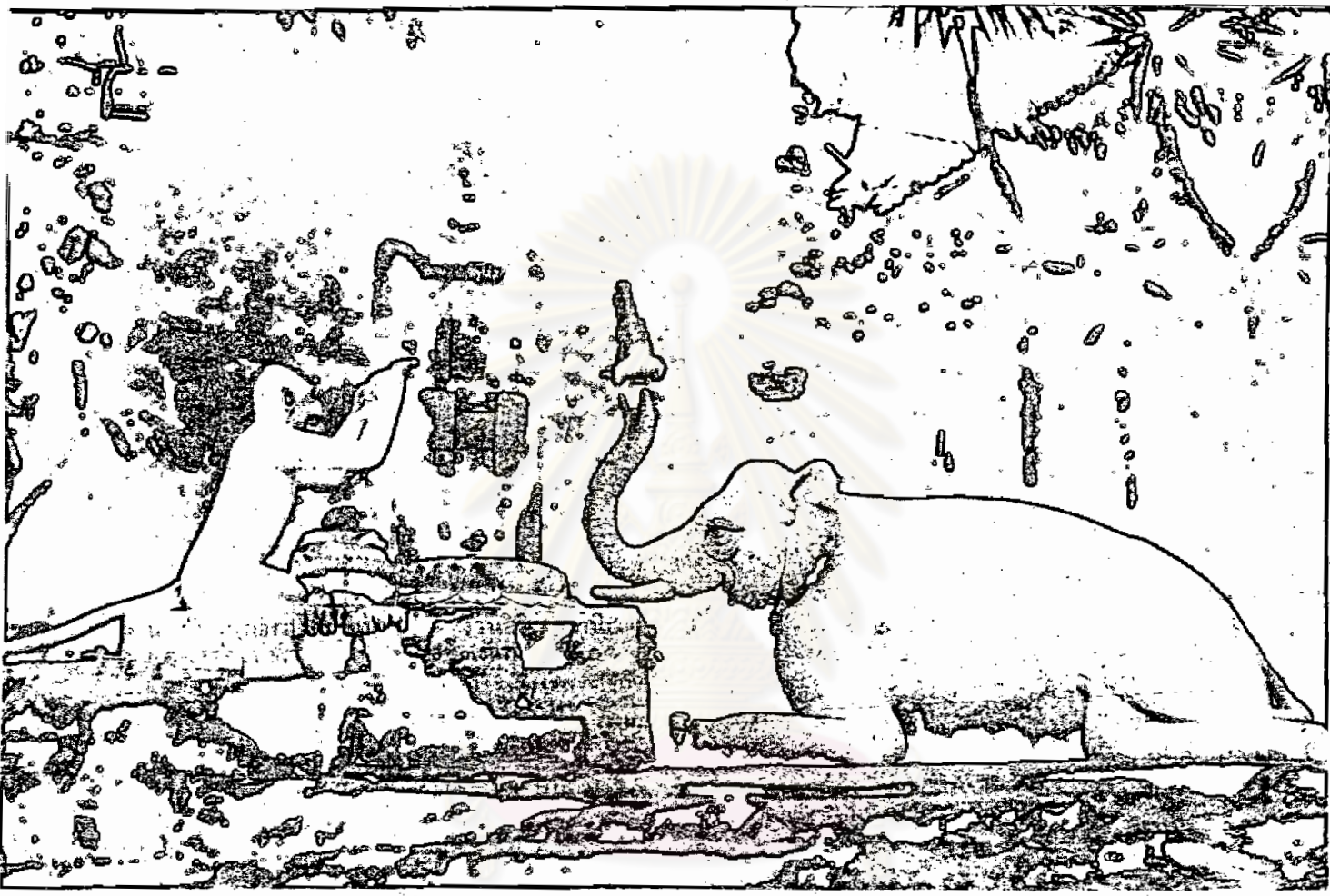
ช่างปาลิไลยกะเป็นช่างที่มีความสำคัญยิ่งตัวหนึ่งในพุทธศาสนา เพราะเป็นช่างที่ได้ปรนนิบัติพระพุทธเจ้าตลอดพรรษาที่ ๑๐ ของพระพุทธเจ้านับแต่ที่พระองค์ตรัสรู้ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับจำพรรษาที่ชายป่ารกชัฏวัน ไกลหมู่บ้านปาลิไลยกะไกลเมืองโกสัมพีหมู่บ้านนี้ จึงเป็นสถานที่ที่มีความสำคัญยิ่งแห่งหนึ่งในพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน และการที่ช่างปาลิไลยกะได้ผลออกจากโขลงมาอาศัยอยู่ที่ชายป่ารกชัฏวัน อยู่ในหมู่บ้านนี้ จึงมีชื่อปาลิไลยกะตามชื่อหมู่บ้านนั้นด้วย

ชื่อช่างนี้เขียนได้หลายแบบ คือ เขียนตามภาษาเดิมว่า ปาลิเลยุก ปารีเลยุก และเขียนตามภาษาไทยว่า ปาลิไลยกะ ปารีไลยกะ

ถิ่นกำเนิด ช่างปาลิไลยกะเป็นช่างที่มาอยู่ที่ชายป่ารกชัฏวันไกลหมู่บ้านปาลิไลยกะ ไม่ไกลจากกรุงโกสัมพี ซึ่งเป็นสถานที่ที่เดียวกับที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาประทับจำพรรษาที่ ๑๐

ลักษณะและรูปร่าง ช่างปาลิไลยกะเป็นช่างพลายที่เป็นจำโขลง หรือหัวหน้าโขลง ซึ่งจะต้องเป็นช่างที่แข็งแรงที่สุด และเป็นผู้นำช่างทั้งโขลงไปหากินในที่ต่าง ๆ และทำหน้าที่ป้องกันอันตรายแก่ช่างในโขลงด้วย แต่ภายหลังช่างปาลิไลยกะเกิดความเบื่อหน่ายต่อการอยู่รวมกันกับช่างอื่น ๆ ในโขลง จึงแยกไปดำรงชีวิตเป็นอิสระแต่ผู้เดียวแบบช่างโทน คือ "ช่างโทนนั้นมันมีความสามารถเต็มตัว พอที่จะรักษาตัวของมันให้รอดพ้นจากอันตรายต่าง ๆ โดยไม่ต้องอาศัยผู้อื่น และพร้อมที่จะเป็นจำโขลง ฉะนั้นช่างโทนจึงมันมีนิสัยดูร้ายกว่าช่างที่อยู่เป็นโขลง"^๑

^๑ อำนวย คอวนิช, ช่างไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การขายและการซื้อแห่งประเทศไทย จำกัด, องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้, ๒๕๑๘) หน้า ๑.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 รูปที่ ๑๐ ช้างปาลิไลยกะ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

(อนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๓ เดือนตุลาคม ๒๕๑๔)

ข้างपालิไลยกะคง เป็นข้างที่แข็งแรงมากจึงได้เป็นข้างจำเริญ และนอกจากนี้ จะเห็นได้จากที่ข้างตัวนี้ช่วยปรับพื้นที่บริเวณใต้ต้นสาละ เพื่อใช้เป็นที่พักของพระพุทธเจ้า ให้ราบเรียบโดยใช้เท้ากระทุบพื้นดิน และเป็นข้างที่คร่ำยไม่ไว้วางใจผู้ใดยกเว้นพระพุทธเจ้า ดังจะเห็นได้จากตอนที่พระอานนท์เดินทางไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่ป่ารัถยวัน เมื่อข้างपालิไลยกะเห็นก็ฉวยไม้ตรงไปที่พระอานนท์ แต่เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสห้ามและทรงชี้แจงว่าพระอานนท์เป็นพระอุปัฏฐากของพระองค์ พญาข้าง เชื้อพง์โดยดี และเป็นข้างที่คอยระวังภัยให้พระพุทธเจ้าตลอดคืนด้วย ข้างपालิไลยกะเป็นข้างที่ฉลาด มีความสามารถในการปรนนิบัติพระพุทธเจ้าได้เป็นอย่างดี เป็นข้างที่ประเสริฐกระทำในสิ่งที่สมควร เช่น เดินไปส่งพระพุทธเจ้า เสด็จออกบิณฑบาตทุกเช้าพร้อมกับรับเสด็จกลับ และการหาผลไม้อวยพระภิกษุ ๕๐๐ รูป ที่มาเฝ้าพระพุทธเจ้า

การที่ข้างपालิไลยกะเกิดเบื่อหน่ายต่อการอยู่ร่วมกับข้างจำนวนมากในโขลง ซึ่งมีทั้งข้างพง์ ข้างพลาย ข้างหนุ่มสาว และลูกข้าง เพราะข้างเหล่านั้นมีความประพฤติและความเป็นอยู่ไม่เป็นระเบียบ ในเรื่องอาหารการกินและการดำรงชีวิตอยู่ เช่น พวกข้างเหล่านั้นแย่งกินขอดหญ้าหมด พระยาข้างต้องกินต้นหญ้าที่เหลือ และข้างเหล่านั้นจะคอยกินกิ่งไม้ที่พระยาข้างหักลงมา ทั้งเมื่อจะกินน้ำในสระหรือแอ่งน้ำพวกข้างเหล่านั้นลงกินกอน ทำให้น้ำขุ่น พญาข้างต้องกินน้ำขุ่น ๆ ยิ่งกว่านั้นพวกข้างพง์จะเดินเสียดสีกายของพญาข้างไม่ว่าเมื่อขึ้นจากน้ำ หรือลงไปที่หาน้ำ ข้างपालิไลยกะจึงออกจากโขลง ไปอยู่แต่ลำพัง เพื่อความสุขความสบายใจ เช่นเดียวกับที่พระพุทธเจ้าทรงระอาภิกษุชาวโกสัมพีที่ทะเลาะวิวาทกันด้วยเรื่อง เล็กน้อย แม้พระองค์จะทรงตักเตือนภิกษุเหล่านั้นไม่ให้ทะเลาะกัน ให้มีความพร้อมเพรียงกันถึง ๓ ครั้ง พระภิกษุพวกนั้นไม่เชื่อฟังถ้อยคำของพระองค์ ทะเลาะกันจนแตกแยกเป็น ๒ พวก แม้พระองค์เสด็จไปที่สำนักของพระภิกษุเหล่านั้นที่โมลีศาราม ใกล้เมืองโกสัมพี เพื่อตรัสห้ามมิให้พระภิกษุทะเลาะกัน เพราะจะเป็นหนทางไปสู่ความหายนะ พระภิกษุเหล่านั้นก็ไม่เชื่อถ้อยคำของพระองค์ และแม้พระองค์ทรงตักเตือนให้พระภิกษุเป็นผู้ออกกลันเป็นผู้สงบเสงี่ยม แต่พระภิกษุเหล่านั้นไม่เชื่อฟังถ้อยคำของพระองค์ พระองค์จึงทรงหลีกเลี่ยงจากหมู่พระภิกษุนั้นไปแต่พระองค์เดียว เสด็จไปทางหมู่บ้านपालิไลยกะ แล้วเสด็จเลยไปประทับอยู่ในบริเวณใต้ต้นสาละที่ชายป่ารัถยวัน พระองค์เสด็จไปถึงที่นั่นก่อนที่ข้างपालิไลยกะจะไปถึง แล้วพระองค์ประทับจำพรรษา ณ ที่ชายป่ารัถยวันนั้น

เมื่อช่างปาไลไลยกะเดินทางไปถึงที่ที่พระพุทธเจ้าประทับ ก็เข้าไปกระทำความเคารพพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยความเลื่อมใส และพญาช่างเห็นพระองค์ประทับอยู่เพียงพระองค์เดียว ทั้งไม่เห็นสิ่งอื่นที่จะเป็นเสนาสนะของพระองค์ พญาช่างปรารถนาที่จะปรนนิบัติต่อพระพุทธเจ้า จึงช่วยปรับพื้นที่ใต้ต้นสาละซึ่งเป็นที่ประทับนั้น โดยใช้เท้ากระทุบดินและเหยียบย่ำให้ราบเรียบ ต่อจากนั้นจึงใช้ขังวงจับกิ่งไม้มากกว่าพื้นดินบริเวณนั้น แล้วพญาช่างปรนนิบัติพระพุทธเจ้าโดยจัดเตรียมน้ำสำหรับฉัน และน้ำสำหรับใช้ โดยใช้ขังวงจับหม้อน้ำตักน้ำมา เตรียมไว้ให้พร้อม เมื่อพระพุทธเจ้าประสงค์จะสรงน้ำร้อน พญาช่างก็จัดน้ำร้อนถวาย โดยใช้ขังวงจับไม้แห้งมาสีกันให้เกิดไฟ ใส่ฟืนให้ไฟลุกขึ้น แล้วเอาศิลาหลายก้อนใส่ลงไป ในกองไฟนั้นเผาให้ร้อน ต่อจากนั้นใช้ไม้ผลัดก้อนศิลาเหล่านั้นให้ลงไป ในแอ่งน้ำเล็กเล็กที่กำหนดหมายไว้แล้ว รอสักครู่จึงหย่อนขังวงลงไปตรวจดู พอรู้ว่าน้ำร้อน จึงไปถวายบังคมพระพุทธเจ้าทูลเชิญเสด็จไปสรงน้ำ พระองค์จึงเสด็จไปสรงน้ำที่พญาช่างเตรียมไว้ให้

ต่อจากนั้นช่างปาไลไลยกะจึงไปหาผลไม้ต่าง ๆ มาถวายพระพุทธเจ้า และเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จเข้าไปในหมู่บ้านปาไลไลยกะเพื่อบิณฑบาต ช่างปาไลไลยกะเอาบาตรและจีวรของพระองค์มาวางไว้บนกระพองเหนือศีรษะของคน-ตามเสด็จพระองค์ไปจนถึงชายป่า จะเข้าเขตหมู่บ้านปาไลไลยกะ พระองค์ตรัสให้พญาช่างหยุดอยู่แค่นั้น เพราะเป็นเขตบ้านที่มนุษย์อยู่ พระองค์ทรงขอบาตรและจีวรมาถือ แล้วเสด็จเข้าไปในหมู่บ้านนั้นเพื่อบิณฑบาต

ฝ่ายช่างปาไลไลยกะจะขึ้นรอพระพุทธเจ้าอยู่ที่ชายป่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกมาจากหมู่บ้าน พญาช่างรับบาตรและจีวรมาถือเดินนำหน้าไป ครั้นถึงที่ประทับก็วางบาตรและจีวรลง ต่อจากนั้นถวายงานพัดด้วยกิ่งไม้ กระทำอยู่เช่นนั้นเป็นประจำ ครั้นถึงเวลากลางคืนพญาช่างถือท่อนไม้ใหญ่ด้วยขังวง เดินไปมาตามชายป่า เพื่อระวังภัยและดูแลพระพุทธเจ้าให้ปลอดภัยจนถึงเวลาเช้า พญาช่างจัดเตรียมน้ำสรงพระพักตร์ถวาย กิจวัตรเหล่านี้ พญาช่างได้ปฏิบัติต่อพระพุทธเจ้าเป็นประจำตลอดพรรษา

ณ ที่นั้นมีวานรตัวหนึ่ง ได้เห็นการปฏิบัติของพญาช่างต่อพระพุทธเจ้า ตนมีความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าปรารถนาจะปฏิบัติบ้างแต่ยังไม่มีโอกาส วันหนึ่ง วานรตัวนั้นเห็นรวงผึ้งที่ไม่มีตัวผึ้งอยู่ที่กิ่ง ไม้กิ่งหนึ่ง จึงหักกิ่ง ไม้ขึ้นมาพร้อมกับตัดใบตองมารองรวงผึ้งนั้น

นำไปถวายพระพุทธเจ้า ณ ที่ประทับ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงรับรวงผึ้งนั้นมาแล้วพระองค์ทรง
นั่งเฉยอยู่ วานรตัวนั้นคอยเฝ้าดูอยู่ว่าพระองค์จะทรงบริโภครวงผึ้งนั้นหรือไม่ จึงเกิดความ
สงสัยเข้าไปจับปลายกิ่งไม้พลิกพิจารณาดูเห็นตัวผึ้งอ่อน วานรตัวนั้นจึงเกาะเอาตัวผึ้งอ่อน
เหล่านั้นออกแล้วจึงถวายใหม่ พระพุทธเจ้าทรงรับแล้วทรงบริโภค ทำให้อันตัวนั้นปลื้มปิติ
ยินดีเป็นอย่างยิ่ง ได้แสดงกิริยาดีใจโดยจับกิ่งไม้เหยียบกิ่งไม้อื่นร่ายรำอยู่ ทันใดนั้นเอง
กิ่งไม้ที่วานรจับและกิ่งไม้ที่วานรเหยียบหักลง วานรตัวนั้นตกลงมาถูกคอไม้แห่งหนึ่ง เสียบ
แทงเส้นชีวิตทันที การที่วานรตัวนั้นมีจิตเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า เมื่อเส้นชีวิตไปเกิดในวิมาน
ทองสูง ๓๐ โยชน์ ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พร้อมกับมีนางอัปสร เป็นบริวารหนึ่งพัน

การที่พระบรมศาสดาเสด็จมาประจำพรรษาที่ป่ารกชัฏวันนี้เป็นที่ทราบกันดีแก่ชาว
ชมพูทวีป ดังนั้นเมื่อออกพรรษาพระอานนท์ได้รับสาส์นจากเศรษฐีตระกูลใหญ่ ๆ มีเศรษฐี
อนาถนิมิตตะและนางวิสาขามหาอุบาสิกา เป็นต้นแห่งเมืองสาวัตถี ขอลูกเชิญพระพุทธเจ้าให้
เสด็จไปประทับที่กรุงสาวัตถี และมีพระภิกษุอีก ๕๐๐ รูป มาจากทิศต่าง ๆ ได้มาหาพระ-
อานนท์เพื่อขอให้พระอานนท์พาพวกตนไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และบอกว่าถ้อยคำที่ประกอบด้วย
ธรรมที่พวกตนได้ฟังจากพระพุทธเจ้านั้นได้ฟังมานานแล้ว พระอานนท์จึงบอกว่า พระภิกษุ
เหล่านั้นจะได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าอีกจึงพากันออกเดินทางไปเฝ้า ครั้นไปถึงใกล้ริ-
เวณที่พระพุทธเจ้าประทับ พระอานนท์จึงให้พระภิกษุ ๕๐๐ รูป นั้นพักรออยู่ข้างนอกก่อน
ตนเข้าไปเพียงรูปเดียว เพราะไม่ทราบน้ำพระทัยของพระพุทธเจ้าที่เสด็จมาประทับอยู่
พระองค์เดียวตลอดพรรษา

เมื่อพระยาช่างปาลีโลกะเห็นพระอานนท์เข้ามาที่ชายป่ารกชัฏวันนั้น ด้วยความ
ไม่ไว้วางใจ จึงถือท่อนไม้วิ่งตรงไปที่พระอานนท์ พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรเห็นพระอานนท์
พระองค์จึงตรัสห้ามพญาช่าง และตรัสว่าพระอานนท์เป็นอุปัฏฐากของพระองค์ ดังนั้นช่าง-
ปาลีโลกะจึงออกไปเพื่อรับบาตรจากพระอานนท์ แต่พระอานนท์ไม่ยอมให้บาตรแก่ช่าง
เชือกนั้น พญาช่างจึงสังเกตกิริยามารยาทของพระอานนท์ โดยคิดว่าถ้าเป็นพระภิกษุที่ฝึก
หัดมาดีแล้ว จะไม่วางเครื่องบริวารของตนลงบนแผ่นดินอันเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้า
เพราะธรรมาคคนที่ฝึกหัดมาดีแล้วย่อมจะไม่วางเครื่องบริวารของตนลงบนที่นั่งที่นอนของครู

เมื่อพระอนันต์เข้าไปถึงที่ประทับของพระพุทธเจ้าก็วางเครื่องบริวารของตนลงบนพื้น แล้วอภิวาทพระพุทธเจ้า และนั่งลงในที่สมควร พญาช้างเห็นกิริยาของพระอนันต์ที่แสดงออก เช่นนั้นก็มีความเลื่อมใส

พระพุทธเจ้าตรัสถามพระอนันต์ว่า พระอนันต์มาองค์เดียวหรือ เมื่อพระอนันต์กราบทูลแล้ว พระองค์จึงทราบบว่า พระอนันต์มาพร้อมกับพระภิกษุ ๕๐๐ รูป แต่พักอยู่ข้างนอก พระอนันต์เข้ามาเพียงองค์เดียว ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงให้พระอนันต์ไปนิมนต์พระภิกษุเหล่านั้นให้มาเฝ้าพระองค์

เมื่อพระภิกษุ ๕๐๐ รูป เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าพระองค์ทรงมีปฏิสันถารกับพระภิกษุเหล่านั้น ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า พระองค์ทรงเป็นพระพุทธเจ้าที่สุขุม ทรงเป็นกษัตริย์ที่สุขุม พระองค์ประทับยืน ประทับนั่งพระองค์เดียวตลอด ๓ เดือน และทำกิจวัตรคือกิจอันพึงกระทำที่ทำได้โดยยาก และการปฏิบัติตามหน้าที่คงลำบากและคงไม่มีใครถวายน้ำสรงพระพักตร์ พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่าพญาช้างป่าลิไลยกะกระทำกิจทั้งหมดของพระองค์ และพระองค์ตรัสเป็นภาษิตว่า

ภิกษเว ปารีเลยยกหตุถินา มม สพุทฺธิจฺจจฺจานิ กตานิ, เอวรูปํ หิ สหายกํ
 ลภนฺเตน เอกโต วสิตุํ ยุตฺตํ, อลภนฺตสฺส เอกจาริกภาโว ว สฺเยโยติ
 วตฺตทา อีมา นาควคฺคเก ทิสฺโส ชาติโย อภาสิ^๑

ความว่า ถ้าบุคคลใดสหายเหมือนพญาช้างเชือกนี้ สมควรอยู่ด้วยกันได้ ถ้าไม่
 ใดสหายเหมือนอย่างที่เห็นอยู่นี้ เทียวไปผู้เดียวประเสริฐกว่า พระองค์จึงตรัส
 เป็นภาษิต ๓ ภาษา ในนาควรรค ดังนี้

ส เจ ลภณ นิปกํ สหายํ
 สพุทฺธิจฺรํ สาธฺวิหารํ ธีรํ,
 อภิกฺขุยฺย สพุทฺธานิ ปริสฺสยฺยานิ
 จ เรยฺย เตนตฺตมโน สตีมา.

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมหลวงวชิรญาณ, ธรรมปัทมฎกดา ภาคที่ ๑
 พิมพ์ครั้งที่ ๘. (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๑), หน้า ๕๔.

โน เจ ลภณ นิกั สหาย
 สหจิรั สาธุหาริ ธีรั,
 ราชาว รุญจ วิชิต ปหาย,
 เอโก จเร, มาตงครณเฒ นาโค.
 เอกสสุ จริติ เสยโย, นคณิ พาลे สหายคา,
 เอโก จเร จ น ปาปานิ กยิรา,
 อปโปสสุโก มาตงครณเฒ นาโคติ^๑

ความว่า ถ้าบุคคลใดได้สหายผู้มีปัญญารักษาคณ มีความทรงจำ มีคุณธรรมเป็นเครื่องอยู่ยังประโยชน์ให้สำเร็จ ใจเป็นผู้เที่ยวไปด้วยกันไซ้ร บุคคลผู้ใดสหายเห็นปานนั้นควรมีใจยินดี มีสติครอบงำอันตรายซึ่งคอยเบียดเบียนรอบข้างทั้งปวงเสียแล้ว เที่ยวไปกับสหายผู้นั้น

ถ้าบุคคลใดได้สหายผู้มีปัญญารักษาคณ มีความจำ มีคุณธรรมเป็นเครื่องอยู่ยังประโยชน์ให้สำเร็จ ใจเป็นผู้เที่ยวไปด้วยกันไซ้ร บุคคลนั้นควรเที่ยวไปคนเดียวเหมือนพระราชา ผู้ละแวงที่พระองค์ทรงชำนะแล้ว เสด็จอยู่แต่พระองค์เดียว และเหมือนพญาช้างมาตังคะเที่ยวอยู่แต่ผู้เดียว การไปเที่ยวผู้เดียวประเสริฐกว่าความเป็นสหายไม่มีในคนพาล

บุคคลผู้ใดได้สหายเห็นปานนั้น ควรมีความชวนชวายน้อย เที่ยวไปผู้เดียว ไม่ควรทำบาปทั้งปลาย เหมือนพญาช้างมาตังคะผู้มีความชวนชวายน้อย เที่ยวไปในป่าแต่ผู้เดียวและหาทำบาปไม่^๒

^๑ พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ. สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบทคาถา,

๒๕ . ๓๓ . ๕๘-๕๙.

^๒ คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ฯ, "ภิกษุชาวเมืองโกสัมพี," พระธัมมปทัฏฐกถา แปล. ภาค ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๕. (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๖), หน้า ๘๘.

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสธรรมภาษิตจบแล้ว พระภิกษุ ๕๐๐ รูป ตั้งอยู่ในอภิตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ต่อจากนั้นพระอนานทกราบทูลเรื่องสำสันทที่ตระกูลใหญ่ ๆ มีเศรษฐีขนาดใหญ่ทึกะและนางวิสาขา เป็นต้น ส่งมากราบทูลว่า พระอริยสาวก ๕ โกฏิมีทานอนาถ-ใหญ่ทึกะเป็นหัวหน้าขอกราบทูลเชิญพระองค์เสด็จไปประทับที่เมืองสาวัตถี พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า ถ้าเช่นนั้นขอให้พระภิกษุรับบาตรและจีวรแล้วเสด็จออกเดินทาง พญาข้างปาลีไลยกะออกมาขวางทางไว้ พระภิกษุทั้งหลายเห็นเช่นนั้นจึงทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้างทำอะไร พระศาสดาตรัสว่า ข้างจะถวายอาหารแก่พระภิกษุทั้งหลาย และพระองค์ตรัสให้พระภิกษุทั้งหลายทราบว่า พญาข้างนี้ได้อุปการะพระองค์มาตลอดพรรษา ดังนั้นไม่ควรทำให้เป็นที่ขัดเคืองใจของพญาข้าง พระองค์จึงขอให้ภิกษุเหล่านั้นได้พักผ่อนก่อนค่อยออกเดินทางในวันรุ่งขึ้น

ฝ่ายข้างปาลีไลยกะเข้าไปในป่า รวบรวมผลไม้ต่าง ๆ มีขนุน กล้วย เป็นต้น มากองไว้ ในวันรุ่งขึ้นจึงถวายแด่พระภิกษุ ๕๐๐ รูป ซึ่งพระภิกษุเหล่านั้นฉันผลไม้เหล่านั้นหมด เมื่อพระภิกษุฉันอาหารเสร็จแล้ว พระศาสดาทรงถือบาตรและจีวรเสด็จออกเดินทาง พญาข้างเดินตามระหว่างพระภิกษุเหล่านั้น แล้วยืนขวางพระพักตร์พระบรมศาสดาไว้ พระภิกษุทั้งหลายทูลถามพระบรมศาสดาว่า ข้างทำอะไร พระองค์ตรัสว่า ข้างเขื่อนนี้เดินมาส่งพระภิกษุทั้งหลาย แล้วชวนพระองค์กลับ พระบรมศาสดาจึงตรัสแก่พญาข้างว่าพระองค์เสด็จไปแล้วจะไม่กลับมาอีกขอให้ข้างหยุดอยู่เพียงนี้ พญาข้างมีความอาลัยจึงสอดดวงเข้าปากแล้วร้องไห้ เดินตามไปข้างหลังจนใกล้เขตบ้าน พระองค์ทรงบอกให้พญาข้างกลับเพราะสถานที่ต่อไปเป็นที่อยู่ของพวกมนุษย์ซึ่งมีอันตรายเบียดเบียนอยู่รอบข้าง ข้างก็ยืนร้องไห้อยู่ ณ ที่นั้น เมื่อพระบรมศาสดาเสด็จทางออกไปจนสุดสายตา พญาข้างเขื่อนนั้นหัวใจวายสิ้นชีวิตทันที แล้วไปเกิดบนสวรรค์ และเนื่องด้วยข้างปาลีไลยกะมีความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า พญาข้างจึงเกิดเป็นเทพบุตรชื่อ ปาลีไลยกเทพบุตร อยู่ในวิมานทอง สูง ๓๐ โยชน์ ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ในท่ามกลางนางอัปสรหนึ่งพัน

ฝ่ายพระศาสดาได้เสด็จถึงพระเชตวันมหาวิหาร แขวง เมืองสาวัตถี

เกี่ยวกับช่างปาลีไลยกะนี้ H.Saddhatissa ได้กล่าวว่า ช่างปาลีไลยกะจะ
มาเกิดเป็นพระพุทธเจ้าองค์ที่ ๑๐ มีนามว่า สุมังคลพุทธเจ้า ในอนาคตวงศ์^๑

จากเรื่องนี้เป็นที่น่าสังเกตว่า การที่พระพุทธเจ้าทรงระอาภิกษุชาวเมืองโกสัมพี
ที่ก่อการทะเลาะวิวาทกัน ไม่ฟังคำตักเตือนของพระองค์ จนเป็นเหตุให้พระองค์ทรงตัดเส้น
พระทัย โดยทรงหลีกออกมาประทับจำพรรษาอยู่เพียงพระองค์เดียวที่ป่ารักชิตวัน เหมือน
ภิกษุที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูป ที่มาเฝ้าที่นั่นว่า ถ้าบุคคลไม่ได้มิตรที่มีปัญญารักษาค
คน มีความทรงจำ มีคุณธรรม เพื่อให้สำเร็จประโยชน์ ควรเที่ยวไปคนเดียวประเสริฐกว่า
และเหมือนกับที่ช่างปาลีไลยกะมีความเบื่อหน่ายช่างในโขลง พญาช่างจึงผละออกจากโขลง
ไปอยู่เชือกเดียวเพื่อความสุขความสบายใจและไปอยู่ในสถานที่แห่งเดียวกันกับพระพุทธเจ้า
พญาช่างได้เป็นอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้าจนตลอดพรรษา ในพรรษาที่ ๑๐ ของพระองค์นับ
แต่ที่พระองค์ตรัสรู้ จึงนับว่าช่างปาลีไลยกะเป็นช่างที่มีความสำคัญยิ่งในพุทธศาสนา เพราะ
ได้ปฏิบัติต่อพระพุทธเจ้าเพื่อทำให้กิจวัตรของพระองค์ดำเนินไปด้วยความสะดวก

ช่างปาลีไลยกะเป็นช่างที่มีความเฉลียวฉลาด มีความเข้าใจในการดำรงพระ-
ชนม์ชีพของพระพุทธเจ้าได้เป็นอย่างดี โดยจัดทำที่ประทับของพระองค์ให้ราบเรียบ จัด
เตรียมน้ำสำหรับฉัน น้ำสำหรับใช้ถวายพระพุทธเจ้า และจัดน้ำสรงพระพักตร์ถวายพระพุท
ธเจ้าในเวลาเช้าทุกวัน นอกจากนี้มีการจัดเตรียมน้ำอุ่นถวายเมื่อมีพระประสงค์ พร้อมทั้ง
จัดผลไม้ถวายในเวลาเช้าทุกวัน แม้เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกไปเพื่อบิณฑบาตในหมู่บ้าน
ปาลีไลยกะ พญาช่างก็ถือบาตรและจีวร ไวบนกระพอง เดินไปส่งพระพุทธเจ้าและรอรับเมื่อ
พระองค์เสด็จกลับจากบิณฑบาต ยิ่งกว่านั้นพญาช่างได้ทำความสะอาดโดยปัดกวาดบริเวณ
ที่ประทับให้สะอาดและถวายงานพัด ครั้นถึงเวลากลางคืนพระยาช่างคอยอยู่ยามระวังภัยให้

^๑ H.Saddhatissa, The Birth - Stories of The Ten Bodhisattas
and the Dasabodhisattuppattikatha, pp.158-162.

พระพุทธเจ้าตลอดคืน พญาช่างได้ปฏิบัติต่อพระพุทธเจ้าได้เป็นอย่างดีโดยสม่ำเสมอตลอดพรรษา แสดงว่าช่างปาลีไลยกะเป็นช่างที่ได้ฝึกหัดมาอย่างดีแล้ว จึงสามารถเป็นผู้ปฏิฐากของพระพุทธเจ้าได้

เมื่อออกพรรษาแล้วช่างปาลีไลยกะยังได้ต้อนรับพระอนานท์และพระภิกษุ ๕๐๐ รูปที่มาเฝ้าพระพุทธเจ้า โดยพญาช่างขอให้พระภิกษุเหล่านั้นพักผ่อน เพื่อตนจะได้จัดหาผลไม้มาถวายพระภิกษุทั้งหมดนั้นในเวลาเช้าในวันรุ่งขึ้น นับว่าช่างปาลีไลยกะเป็นช่างที่มีจิตใจประเสริฐยิ่ง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระภิกษุ ๕๐๐ รูป เพื่อยกย่องช่างปาลีไลยกะว่าการได้สหายเหมือนอย่างพญาช่าง เชื่อกันสมควรอยู่ด้วยกันได้ ถ้าไม่ได้สหายดังเช่นพญาช่างที่เห็นอยู่นี้ ทีเดียวไปคนเดียวประเสริฐกว่า

นอกจากนั้นเป็นที่สังเกตว่า ผู้ที่ประกอบความดีโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า แม้ผู้นั้นเป็นสัตว์ เจริญจนก็ได้ไปเกิดเป็นเทพบุตรบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตามความเชื่อของผู้นับถือพุทธศาสนาว่า "ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว" ^๑ ดังนั้นทั้งพญาช่างผู้มีจิตใจเลื่อมใสศรัทธาต่อพระพุทธเจ้า ได้เป็นผู้ปฏิบัติพระพุทธเจ้า จึงไปเกิดเป็นเทพบุตรชั้นดาวดึงส์

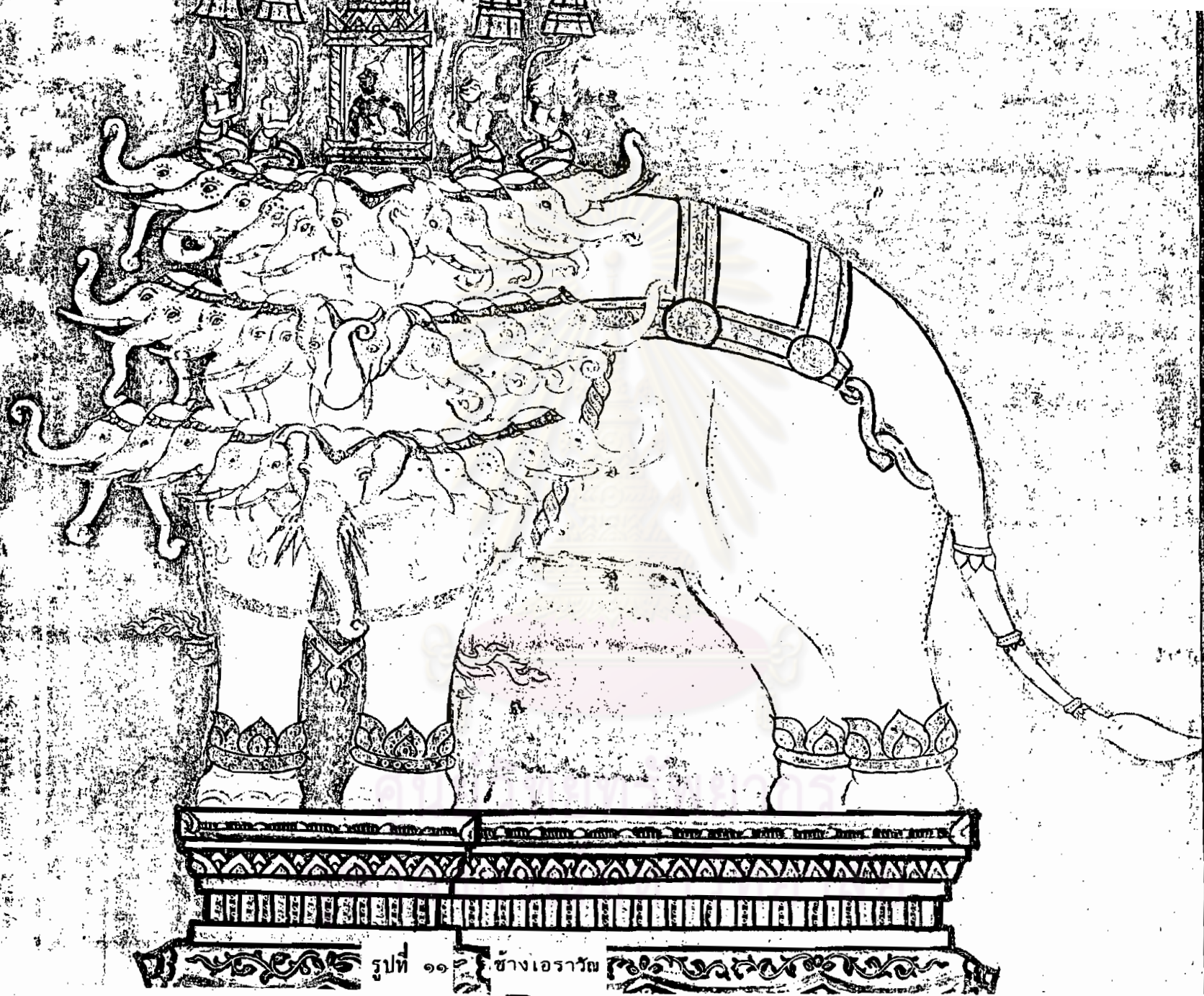
ข. บทบาทของช่างที่สำคัญในชาดกและพระธรรมบท

ช่างเอรಾವดี

ช่างเอรಾವดี เป็นช่างพาหนะของพระอินทร์ เมื่ออยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ช่างเชื่อกันนี้เป็นเทพบุตรชื่อ เอรಾವดี มีหน้าที่เนรมิต คนเป็นช่างพาหนะเมื่อพระอินทร์ประสงค์จะเสด็จออกเพื่อประพาสอุทยาน จึงนับว่าช่างเชื่อกันนี้มีลักษณะพิเศษแปลกกว่าช่างทุก เชื่อกันที่กล่าวมาแล้ว

การเขียนชื่อช่างเชื่อกันนี้ ในภาษาบาลีใช้ว่า เอรಾವดี ภาษาสันสกฤตใช้ว่า ไอราวต และ ไอราวดี ภาษาไทยเขียนว่า เอราวดี ทั้งนี้บทบาทของช่างเอรಾವดีในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลีแตกต่างกัน

^๑ พระไตรปิฎกสยามรัฐ. สุตตันตปิฎก สักยตนิกาย. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐), ๑๕ : ๔๐๓ . ๓๓๓.

รูปที่ ๑๑ ข้างเอราวัณ

(จาก สมุดไทยขาว ห้องวชิรญาณ ชั้น ๔ ของหอสมุดแห่งชาติ)

ช่าง เอรಾವดีในวรรณคดีบาลี

ถิ่นกำเนิด ช่าง เอรಾವดีเมื่ออยู่ในโลกมนุษย์แต่เดิมไม่ปรากฏชื่อ เป็นช่างของพระราชอา
แหงแคว้นมคธ พระราชาได้พระราชทานแกมหมากพ และสหายไว้สำหรับทำงานสาธารณ-
ประโยชน์ เมื่อหมากพสิ้นชีวิตได้ไปเกิดบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นพระอินทร์ ส่วนสหาย
ทั้งหมดเกิดเป็นเทพบุตร ช่าง เชือกนี้ก็ไปเกิดเป็นเทพบุตร เช่นเดียวกันชื่อเทพบุตร เอรಾವดี

ลักษณะ เมื่อช่าง เชือกนี้อยู่ในโลกมนุษย์ เป็นช่างที่เฉลียวฉลาดรู้จักคุณสมบัติ
โดยที่ช่างนี้ไม่ยอมลงโทษหมากพ ๓๓ คน ที่ประกอบแต่กรรมดีเพื่อส่วนรวม และเมื่อได้เป็น
ช่างพาหนะของหมากพ ก็เชื่อฟังคำสั่งและร่วมงานด้วยเป็นอย่างดี จนได้ไปเกิดเป็นเทพ-
บุตรบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วย

ช่าง เอรಾವดีมีลักษณะพิเศษ โดยมีการพรรณนาไว้อย่างวิจิตรพิสดาร คือเป็นช่าง
ที่เนรมิตกายได้ มีความสูง ๑๕๐ โยชน์ มีกระพองศีรษะ ๓๓ กระพอง เพื่อเป็นที่ประทับ
ของพระอินทร์หรือท้าวสักกะและเทพบุตรผู้เป็นสหายรวมบำเพ็ญกุศลกันมาแต่สมัยที่เป็นมนุษย์
รวม ๓๓ องค์ โดยเฉพาะที่กระพองกลางมีลักษณะพิเศษยิ่งกว่ากระพองอื่น คือ กว้าง
๓๐ โยชน์ มีมณฑปแก้วสูงประมาณ ๑๒ โยชน์ และมีบัลลังก์แก้วมณีกว้างประมาณ ๑ โยชน์
กระพองนี้มีชื่อว่า สุทัสนะ เป็นที่ประทับของท้าวสักกะ ส่วนกระพองอื่นกว้าง ๓ คาวุต
ยาวประมาณถึงโยชน์ เทพบุตรอื่น ๆ นั่งบนรัตนบัลลังก์ในกระพองของตน กระพองหนึ่ง ๆ
ช่างเทพบุตรได้เนรมิตงา กระพองละ ๑ งา โดยมีคำพรรณนาสิ่งที่มีอยู่ในงาอย่างพิจิตร
พิสดารยิ่ง และรักษางำนวน ๑ อย่างเคร่งครัด กล่าวคือ "งาหนึ่งยาวประมาณ ๕๐ โยชน์
ในงาแต่ละงามีสระโบกขรณี ๑ สระ ในสระโบกขรณีแต่ละสระมีกอบัวสระละ ๑ กอ ในกอ
บัวแต่ละกอมีกอบัว ๑ ดอก ดอกบัวแต่ละดอกมีกลีบ ๑ กลีบ แต่ละกลีบมีเทพธิดาพันร่าอยู่
๑ องค์"^๑

^๑ คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัย, พระอัมมกุสุมดา
แปล ภาค ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๑), หน้า ๑๕๖.
ปรมัตถ์โชติกา นาม ขุททกนิกายกุสุมดา สุตตนิบาตวรรณา ภาคที่ ๒,
หน้า ๒๑๕.

เรื่องราวของข้าง เอรานั้นเกี่ยวข้องกับประวัติท้าวสักกะ หรือพระอินทร์ ผู้เป็นพระราชาแห่งเทพชั้นดาวดึงส์ กล่าวคือตอนที่ท้าวสักกะจะขึ้นไปอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ นั้นได้เกิดเป็นมนุษย์ชื่อ มฆกumar อยู่ในหมู่บ้านอจลคาม ในแคว้นมคธ มฆกumar เป็นบุตรในสกุลใหญ่สกุลหนึ่ง เมื่อเติบโตโตชื่อว่า มฆมาณพ

มฆมาณพให้ทานและรักษาศีลอยู่เป็นนิจ บำเพ็ญความดีเพื่อส่วนรวม มฆมาณพไปทำงานในหมู่บ้าน โดยปราบเกลี้ยพื้นที่ ดางแผ้วทางให้เป็นที่รื่นรมย์แก่คนทั่วไป เมื่อมีคนมาแย่งที่อันรื่นรมย์ที่เขาทำไว้ เขาก็ไม่โกรธ ถอยไปทำที่อื่นอีก เพราะคิดว่าความสุขที่ผู้อื่นได้รับจากการกระทำของคนยอมทำให้ตนก็มีความสุขด้วย จึงขะมักเขม้นทำพื้นที่ให้เป็นที่รื่นรมย์มากยิ่งขึ้น โดยใช้จอบขุดปราบพื้นที่ให้เรียบเป็นลาน แผ้วดางทางสำหรับประชาชน มีสหายอีก ๓๒ คนมาร่วมทำงานด้วยรวมเป็น ๓๓ คน จนทำทางได้ยาว ๑ หรือ ๒ โยชน์

ฝ่ายนายบ้านเห็นการกระทำของคนทั้ง ๓๓ คน ก็ไม่พอใจสั่งให้เลิก แต่มฆมาณพและสหายกล่าวว่าคนทำทางสวรรค์ จึงไม่ฟังคำห้ามนั้น พวกนั้นสร้างทางต่อไปนายบ้านโกรธจึงไปฟ้องพระราชาว่า มีโจรคุมพวกกันมา ๓๓ คน พระราชาตรัสสั่งให้จับโดยมิได้พิจารณาไต่สวน และรับสั่งให้ลงโทษโดยให้ปล่อยข้างไปเหยียบเสียให้ตายทั้งหมด

ฝ่ายมฆมาณพสอนสหายทั้งหมดไม่ให้โกรธ และให้แผ่เมตตาจิตไปยังพระรชานายบ้าน ข้าง และตนเอง ฝ่ายข้างไม่อาจเข้าใกล้คณะของมฆมาณพได้เพราะด้วยอำนาจแห่งเมตตา เมื่อพระราชาทรงทราบว่าข้างไม่เหยียบคนเหล่านั้นก็มีพระดำริว่า ข้างอาจจะเห็นคนเป็นจำนวนมากจึงไม่กล้าเหยียบ ได้รับสั่งให้เอาเสื่อลำแพนมาปิดคลุมคนทั้ง ๓๓ คนนั้น แล้วให้ข้างเหยียบ ข้างก็ไม่เหยียบอีก พระราชาจึงทรงมีพระดำริว่าคงจะมีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งข้างจึงไม่เหยียบคนเหล่านั้น จึงรับสั่งให้คณะของมฆมาณพเข้าเฝ้าเพื่อสอบถามเรื่องราว มฆมาณพและสหายได้กราบทูลความจริงทั้งหมด พระราชาทรงปิติยินดีและทรงขอโทษมฆมาณพและสหาย พร้อมทั้งพระราชทานข้าง เชื้อกนั้นให้เป็นพาหนะเพื่อร่วมงานกุศลนั้นต่อไป ทรงปลดนายบ้านออก และพระราชทานหมู่บ้านนั้นให้มฆมาณพและสหายเก็บส่วย

มฆมาณฑลและสหายน เมื่อพ้นโทษออกมาแล้ว ได้เห็นอันสงฆ์ของการบำเพ็ญความดี ในปัจจุบันเป็นที่ประจักษ์ชัดแจ้ง จึงเพิ่มการทำบุญให้มากขึ้นไปอีก โดยปลูกสร้างศาลาเป็น ดาวรวัดอุให้เป็นที่พักของชนเดินทางในทาง ๔ แยก เมื่อสร้างศาลาเสร็จแล้วให้บุกระดาน ๓๓ แผ่น แล้วบอกให้ช่างรู้ว่า ถ้าผู้เป็นแขกนั่งบนกระดานของผู้ใดให้ช่างพาแขกไปพัก ที่เรือนของเจ้าของกระดานนั้น เพื่อเขาผู้นั้นจะได้รับรองแขกโดยการนวดเท้า นวดหลัง พร้อมทั้งจัดอาหารและที่นอนทุกอย่าง ช่างรับคนพาไปส่งยัง เจ้าของกระดานเช่นนี้เรื่อยไป

นอกจากนั้นมฆมาณฑลยังบำเพ็ญวัตถุบท ๑ ประการ คือ บำรุงบิณฑามารดา ประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้เจริญในตระกูล, พุคคาสัตย์, ไม่พูดคำหยาบ, ไม่พูดส่อเสียด, กำจัดความตระหนี่, ไม่โกรธ เมื่อสิ้นชีวิตจึงได้ไปเกิดเป็นท้าวสักกเทวราชในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ สหายของมฆมาณฑลก็ไปเกิดเป็นเทพบุตร ช่างไม้ที่สร้างศาลาเกิดเป็นวิศวกกรรมเทพบุตร แม้ช่างก็ไปเกิดเป็นเทพบุตรชื่อเอราวณ เพราะเทวโลกหรือบนสวรรค์นั้นไม่มีสัตว์เดรัจฉาน ดังนั้นเทพบุตร เอราวณจึงมีหน้าที่เนรมิตตนเป็นช่างพาหณะสำหรับท้าวสักกะและเทพบุตร จึงมีเคียร ๓๓ เคียร เมื่อพระอินทร์เสด็จไปที่ใด ๆ

จากเรื่องนี้เป็นที่น่าสังเกตุว่า การทำความดีเพื่อประโยชน์ส่วนรวมนั้นมีอันสงฆ์มาก แม้นคนอื่นไม่เห็น ตนเองก็เห็น และสัตว์ก็รู้ และยังผลให้พ้นภัยอันตรายทั้งปวง และการกระทำเช่นนั้นมีความสุขความสบายใจ เหมือนได้ขึ้นสวรรค์และการบำเพ็ญเพื่อประโยชน์ส่วนรวมเป็นผลให้ไปเกิดบนสวรรค์อันเป็นดินแดนแห่งความสุขดังตัวอย่างมฆมาณฑลและสหายนรวมทั้งช่าง

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ข้างฉัททันต์

คำว่า ฉัททันต์^๑ มาจากคำว่า ฉ แปลว่า ๖, ทันต์ แปลว่า พัน หรืองา^๒ แต่ข้างฉัททันต์มีได้มี ๖ งา เพราะฉะนั้นน่าจะเปลี่ยนชื่อข้างนี้ว่า เป็นข้างที่อาศัยอยู่บริเวณสระฉัททันต์มากกว่า

๑ คำว่า ฉัททันต์ เป็นชื่อของ

๑. ข้างฉัททันต์ พญาข้างฉัททันต์เป็นข้างพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นเจ้าโขลงกุมข้าง ๘๐๐๐ เชือก อยู่ที่ป่าหิมพานต์

ยิ้ม ปัทมยางกุล, "ฉัททันต์ชาดก," นิบาตชาดกฉบับหอสมุดวชิรญาณ, ตีสนิบาต. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๕๑๐), ๑๕ : ๕๕.

๒. ตระกูลข้างฉัททันต์ ตระกูลข้างฉัททันต์เป็นตระกูลสูงสุดในบรรดาข้าง ๑๐ ตระกูล ซึ่งมีตระกูลข้างกาฬาวกะ, กังเคยยะ, รัมพะระ, ตัมพะ, ปิงคละ, คันธ, มังคละ, เหมวตะ, อุโบสถ, ฉัททันต์ ตามลำดับ

ปญฺจสุทนี นาม มัชฌิมนิกาย ทุคฺคิยภาค มุลฉัณฺดาสกวัณฺณา (๒๕๖๓) หน้า ๓๔.

สารัตถดปกาสินี นาม สังยุตตนิกาย ภาคที่ ๒ (๒๕๖๓) หน้า ๕๖.

ลักษณะของข้างตระกูลฉัททันต์ ข้างตระกูลฉัททันต์มีผิวกายสีขาวดั่งสีเงิน งาขาวดั่งเงินยวง กอรูปด้วยรัศมี ๖ ประการ งวง หาง และเล็บ สันหลังแดง เป็นข้างสำหรับพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าเวลาจะทรงไปรอบจักรวาล ออกแต่พระราชวังแต่เวลาพอรุ่งพอพระอาทิตย์ขึ้นก็กลับมาถึงพระราชวัง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ตำราพระคชลักษณ์," หนังสือข้างเผือกรวบรวมโดยสุจิตร์ คุตยานนท์, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโทบัญญัติ เทพหัสดิน-ณ อยุธยา ๘ พฤศจิกายน ๒๕๑๔ (โรงพิมพ์อักษรสมัย, กรุงเทพฯ, ๒๕๑๔) หน้า ๑๑.

๒ สระฉัททันต์ เป็นสระบัวใหญ่สระหนึ่งในสระ ๑ สระ อยู่ที่ป่าหิมพานต์

ยิ้ม ปัทมยางกุล, นิบาตชาดกฉบับหอสมุดวชิรญาณ, ๑๕ : ๕๑.

ถิ่นกำเนิด พญาช้างฉัททันต์อาศัยอยู่ใกล้สระฉัททันต์ ป่าหิมพานต์

ลักษณะและตระกูล พญาช้างฉัททันต์เป็นช้างพระโพธิสัตว์ มีรูปร่างสูงใหญ่กว่าช้างอื่น ๆ โดยทั่วไปในโลก มีรูปร่างสูง ๔๔ คอก ยาว ๑๒๐ คอก มีวงคล้ายพวงเงินยาว ๕๕ คอก งามทั้ง ๒ วัดโดยรอบ ๕๐ กำ ยาว ๓๐ คอก มีรัศมีเปล่งออกมา ๖ สี มีผิวกายขาวสีเผือกผ่อง ปากและเท้าเป็นสีแดงอยู่ในตระกูลช้างฉัททันต์

เรื่องของช้างฉัททันต์นี้ พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นมาเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟัง ขณะที่เสด็จประทับอยู่ที่เขตวันมหาวิหาร เมืองสาวัตถี พระองค์ทรงปรารภถึงภิกษุณีสาวรูปหนึ่งซึ่งมาฟังพระธรรมเทศนาที่พระองค์ทรงแสดง ภิกษุณีรูปนั้นมีอาการหิวเร่าแล้วร้องให้ พระองค์จึงแยมพระโอสถให้ปรากฏแก่ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลถามถึงสาเหตุ พระพุทธองค์ก็ทรงเล่าเรื่องมีความว่า

๔. ป่าฉัททันต์เป็นชื่อป่าแห่งหนึ่งในป่าหิมพานต์

๕. ฉัททันต์ชาดก เป็นเรื่องราวของพระโพธิสัตว์เมื่อเกิดเป็นพญาช้าง ชื่อฉัททันต์ เป็นเรื่องเล่าที่อ้างถึงพระภิกษุณีรูปหนึ่งแห่งเมืองสาวัตถี ไปฟังพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนา เมื่อภิกษุณีรูปนั้นเห็นพระวรกายของพระพุทธเจ้าก็ระลึกได้ว่านางเคยเป็นบาทบริจาริกาของพระองค์ในสมัยที่นางเกิดเป็นนางช้างจุลสุภักธา และพระองค์เกิดเป็นพญาช้างฉัททันต์ นางจึงหิวเร่าแล้วร้องให้

พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องนี้ให้ภิกษุทั้งหลายฟัง เพื่อแสดงให้เห็นความประพฤติของนาง

ยิ้ม ปัดเตยางกูล, "ฉัททันต์ชาดก," นิบาตชาดกฉบับหอสมุดวชิรญาณ, ตีสนิบาต, ๑๕ : ๕๕.

^๒ งา คือ ฟันหน้าของช้างที่อยู่นอกปาก ช้างมีงา ๒ งา งอกออกมาจากขากรรไกรบนทั้ง ๒ ข้างในปากของช้าง

ภิกษุณีรูปนี้ เป็นธิดาผู้มีตระกูลอยู่ในเมืองสาวัตถี นางเห็นโทษในการ เป็นภรรยาสา
จึงออกบวชในพระพุทธศาสนา และมาฟังธรรมเทศนาพร้อมกับภิกษุณีทั้งหลาย

เหตุที่ภิกษุณีรูปนั้นแสดงอาการอย่างนั้น เพราะเนื่องจากขณะที่นางฟังพระธรรม-
เทศนาอยู่นั้น นางได้เพ่งดูพระวรกายอันสง่างามผุดผ่องของพระพุทธเจ้า แล้วระลึกถึงชาติ
ก่อน ๆ ว่า นางเคยเป็นบาทบริจาริกาของมหาบุรุษผู้นี้หรือไม่ ก็ระลึกได้ว่า เมื่อครั้งที่มีมหา-
บุรุษผู้นี้เป็นพญาข้างฉัททันต์ นางเคยเป็นบาทบริจาริกาของพญาข้าง ก็บังเกิดความปีติยินดี
อย่างแรงกล้าจนไม่อาจสะกดไว้ได้ถึงกับหัวเราะออกมาดัง ๆ ครั้นมาหวนคิดได้ว่า นาง
เคยใช้นายพรานโสณครยิงพญาข้างนั้นด้วยลูกศรอาบยาพิษ พร้อมกับตังงาที่มีรัศมี ๖ สี ทั้งคู่
มาให้นาง เป็นเหตุให้พญาข้างสิ้นชีวิตลง ทั้งนี้เพราะความอาฆาตของตนนางจึงเกิดความ
เสียใจอย่างที่สุด จนไม่อาจกลั้นความเศร้าโศกไว้ได้ถึงกับสะอื้นออกมาดัง ๆ

เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดง เรื่องอันเป็นปัจจุบันกถาดังนั้นแล้ว ก็ทรงนำอดีตชาติ
ของพระองค์และภิกษุณีในสมัยที่เกิดเป็นข้างมา เล่าให้ภิกษุทั้งหลายที่ประชุมกัน ณ ที่นั้นฟัง
เรื่องมีว่าดังนี้

ในอดีตกาลที่ป่าหิมพานต์ มีข้างประเสริฐ ๔๐๐๐ เชือก อาศัยอยู่ที่บริเวณสระ
ฉัททันต์ ข้างเหล่านี้มีฤทธิ์สามารถเหาะท่อง เทียวไปในอากาศได้ ครั้งนั้นพระองค์เป็นพระ
โพธิสัตว์ เสวยพระชาติเป็นพญาข้างฉัททันต์หัวหน้าโขลงข้างนี้ พญาข้างฉัททันต์เป็นข้างมีศีล
และบูชาพระปัจเจกพุทธเจ้า พญาข้างฉัททันต์มีนางพญาข้าง ๒ เชือก เป็นเมีย ชื่อนางข้าง
จุลสุภัททาและนางข้างมหาสุภัททา ข้างทั้งหมดอาศัยอยู่ในถ้ำทองอังคางาม ซึ่งเรียกว่า
กาญจนคูหา

เนื่องจากสระฉัททันต์เป็นที่อาศัยของพญาข้างฉัททันต์และบริวารทั้งหมด ดังนั้นใน
เรื่องนี้มีการพรรณาสระนั้นไว้อย่างพิสดารดังนี้

สระฉัททันต์หรือสระโปกขรณีเป็นสระบัวที่มีความยาว และความกว้าง ๕๒ โยชน์
ตรงกลางลึก ๒๕ โยชน์ น้ำในสระหยุดนิ่งไม่ไหล มีน้ำใสเหมือนกับกองแก้วมณี ไม่มีเหิน
หรือตะกอนปนอยู่เลย จากกลางสระด้กออกมามีบัว ๑ ชนิด บัวแต่ละชนิดอยู่ที่กว้าง
๑ โยชน์ จากกลางสระออกมามีบัวจกกลนี้ อุบลเขียว อุบลแดง อุบลขาว ประทุมแดง
ประทุมขาว (บุณฑริก) และโกมุท ล้อมรอบ

ถัดจากบัว ๑ ชนิดออกมา น้ำต้นชั้นตามลำดับจนสูงเพียงสะเอวข้าง อาณาเขต
ตอนนี้เป็นป่าชาวสาละสีแดงในเนื้อที่ ๑ โยชน์ ต่อจากนั้นมีพวกต้นไม้สีต่าง ๆ คือสีเขียว
สีเหลือง สีขาว สังกกลิ่นหอมฟุ้ง

จากนั้นถึงขอบสระมีบัวชนิดต่าง ๆ เช่น บัวเขียว บัวทอง เป็นต้น ถัดออกมา
เป็นป่าแดงโม พักเหลือง น้ำเต้า พักแพง ถัดออกมาอีกเป็นป่าอ้อย ปากกล้วย ป่าไผ่ร้าง ป่า
ขนุนหนังซึ่งมีผลโตเท่าคอกม ป่าขนุนสามมะลอนมีรสหวานสนิท

ถัดออกมาตามลำดับจนถึงป่าใหญ่มีพันธุ์ไม้ปะปนกัน ต่อจากนั้นถึงป่าไผ่ ถัดจาก
นั้นไปมีภูเขา ๑ ชั้น นับจากข้างนอกเข้ามา ชั้นที่ ๑ ชื่อจุลกาลบรรพต ชั้นที่ ๒ ชื่อมหา-
กาลบรรพต ชั้นที่ ๓ ชื่ออุทกปัสสบรรพต ชั้นที่ ๔ ชื่อจันทปัสสบรรพต ชั้นที่ ๕ ชื่อสุริย-
ปัสสบรรพต ชั้นที่ ๖ ชื่อฉวีปัสสบรรพต ชั้นที่ ๗ เป็นชั้นในสุดไกลสระฉัททันต์ ชื่อสุวรรณ-
ปัสสบรรพต ภูเขาชั้น ๑ สูง ๑ โยชน์ ชั้น ๖ สูง ๖ โยชน์ ลดหลั่นลงมาตามลำดับตั้งล้อม
รอบสระฉัททันต์เหมือนปากขอบบาตรพระ บริเวณโดยรอบสระดังกล่าวนี้คือถิ่นที่อยู่หากินของ
พญา ช้างฉัททันต์และบริวาร

ส่วนภูเขาสุวรรณปัสสที่อยู่ทางคานตะวันตกของสระฉัททันต์นี้มีถ้ำทองหรือกาญ-
จนคูหาใหญ่ประมาณ ๑๒ โยชน์ เป็นที่อาศัยของพญาช้างฉัททันต์ นางพญาช้างทั้ง ๒ และ
บริวาร ๘๐๐๐ เชือก ในฤดูฝน ครั้นถึงฤดูร้อน ช้างทั้งหลายออกมายืนรับลมอยู่ระหว่างคัน
ไทรใหญ่ซึ่งขึ้นอยู่ทางคานตะวันออกเฉียงเหนือของสระฉัททันต์

คราวหนึ่งถึงฤดูที่ดอกไม้งามบานสะพรั่ง พญาช้างฉัททันต์และบริวารจึงพากันไปชม
ดอกครั้ง ครั้นไปถึงไม้งามต้นหนึ่งมีดอกบานเต็มที พญาช้างจึงเข้ากระแทกต้นรังคั้นนั้นให้ดอก
ร่วงลงมา ขณะนั้นนางช้างจุลสุภัททายืนอยู่เหนือลม กิ่งรังแห้ง ๆ และใบร่วงตกลงมาพา
เอามดคำมดแดงกระเด็นมาถูกร่างกายของนาง ส่วนนางช้างมหาสุภัททายืนอยู่ใต้ลมมีเกสร
และดอกไม้สดโปรยปรายลงมาบนหลังหอมฟุ้ง เป็นที่รื่นรมย์ เป็นเหตุให้นางช้างจุลสุภัททา
อิจฉาและคิดผูกเวร เพราะคิดว่าพญาช้างโปรยปรายเกสรและดอกไม้สดลงบนหลังนางช้าง
มหาสุภัททาที่พญาช้างรัก ส่วนบนหลังของนางมีแต่ใบไม้แห้ง ๆ และมดคำมดแดง นางคิด
จะแค้นตอบแทนนาง

อีกครั้งหนึ่ง วันหนึ่งพญาช่างโพธิสัตว์ลงอาบน้ำในสระฉันทน์คัมข้างหนุ่ม ๒ เชือก
 เองวงกำพญาไทรมาหลายกำ ชักสี่กายของพญาช่างประตุงเหมือนกวาดเขาไกรลาส ครั้น
 พญาช่างขึ้นจากสระ ก็ให้นางช่างทั้ง ๒ ลงอาบน้ำ เมื่อนางช่างทั้ง ๒ ขึ้นจากน้ำ ก็มายืน
 ข้างพญาช่าง ต่อจากนั้นช่างทั้ง ๔๐๐๐ เชือก จึงลงเล่นน้ำ แล้วเก็บดอกไม้มาประดับพญา
 ช่างเหมือนประดับสตูปเงิน และประดับนางช่างทั้ง ๒ ด้วย

ขณะเดียวกันนั้น มีช่าง เชือกหนึ่ง เก็บดอกบัวใหญ่ดอกหนึ่ง มีกลีบ ๑ ชั้น มาให้พญา
 ฉันทน์คัม พญาช่างรับดอกบัววันนั้นมาแล้วไปรยเกสรลงบนกระพองของตน แล้วยื่นดอกบัววันนั้นแก่
 นางช่างมหาสุภัทธา เป็นเหตุให้นางช่างจุลสุภัทธามีความน้อยใจที่พญาช่างให้ดอกบัวใหญ่แก่
 นางช่างมหาสุภัทธาที่พญาช่างรักเท่านั้น ส่วนนางไม่ได้รับด้วยเลยจึงผูกพยาบาทยิ่งขึ้น

ครั้นต่อมาพญาช่างฉันทน์คัมได้จัดผลไม้ มะพร้าว เผือก มัน และน้ำผึ้ง ไปถวาย
 พระปัจเจกพุทธเจ้า ๕๐๐ รูป นางช่างจุลสุภัทธาก็นำผลไม้ที่ตนหาได้ไปถวายพระปัจเจก
 พุทธเจ้าด้วย แล้วตั้งความปรารถนาว่า ขอให้นางเกิดในสกุลมัทธราช ให้มีชื่อว่าสุภัทธา
 เมื่อเติบโตขึ้นให้ได้ตำแหน่งอัครมเหสีของพระเจ้าพาราณสี ทั้งขอให้นางเป็นที่รักและเป็นที
 โปรคปรานของพระราชชาด้วย จะทูลขอสิ่งใดขอให้ได้สมความประสงค์ และนางตั้งความ
 ปรารถนาให้นายพรานคนหนึ่ง ใช้ลูกศรอาบยาพิษยิงพญาช่างฉันทน์คัมให้ถึงแก่ความตาย พร้อม
 ทั้งขอตัดงาทั้งคูของพญาช่างนั้น

ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา นางช่างจุลสุภัทธาไม่กินน้ำหรืออาหารใดเลย จนมีร่างกาย
 ชุ่มผอมแล้วสิ้นชีวิตลง ไปเกิดเป็นราชธิดาของอัครมเหสีแคว้นมัทธราช มีชื่อว่า สุภัทธา
 ครั้นมีวัยอันสมควรแล้วพระบิดาส่งไปถวายเป็นอัครมเหสีของพระเจ้าพาราณสี ซึ่งพระนาง
 ได้เป็นที่รัก และเป็นทีโปรคปรานของพระราชสวามีมาก เมื่อพระนางมีความปรารถนาสิ่งใด
 ก็ทูลขอได้ทุกอย่าง

พระนางสุภัทธาระลึกชาติได้ และพระนางปรารถนาที่จะให้การจ้องแวงกับพญา-
 ช่างฉันทน์คัมเสร็จสิ้น จึงกระทำตนให้เส้าหมองมีร่างกายชุ่มชื้นคุดจุกหญิงแพทอง แล้วกราบทูล
 พระราชาอยากได้สิ่งที่หายาก พระราชาตรัสถามความต้องการ พระนางจึงขอร้องพระ-
 ราชาตรัสเรียกพวคนายพรานป่าในแคว้นแคว้นของพระองค์ให้มาชุมนุมกัน พระองค์ทรงกระ-

ทำตามคำขอร้อง มีนายพรานมาประชุมกันถึง ๖๐,๐๐๐ คน พระราชาทรงขอให้พระนาง
ประกาศความประสงค์ของพระนางเอง นางจึงกล่าวเป็นคาถาแก่นายพรานทั้งหลายว่า

ลพทุฑดา นิสำเมถ ยาวนุเตตุล สมากตา
ฉพิสาณ คช สัต อหุส สปิเน อห
ตสฺส ทนฺเตหิ เม อตุโถ อลาเก นคฺติ ชีวิตฺ ฯ

ความว่า แน่ท่านทั้งหลายเป็นเทือกเถาเหล่ากอ นายพรานป่า บรรดาที่มา
พร้อมกันในที่นี้จงคอยฟัง เราได้เห็นช้างเผือกผู้งามมีรัศมี ๖ ประการ เราต้อง
การงาช้างคุณนั้น เมื่อไม่ได้ชีวิตก็จะหาไม่

นายพรานทั้งหลายกราบทูลว่า ทั้งในสมัยของตน สมัยของบิดา สมัยของปู่
ยังไม่เคยเห็นพญาช้างที่มีงา เช่นนั้น แต่เมื่อพระนางนิมิตเห็นก็ให้บอกลักษณะและทิศทางที่อยู่
ของพญาช้าง เชื่อกัน

พระนางสุภัททาได้พิจารณานายพรานป่าทุกคน ก็ทรงเลือกนายพรานผู้หนึ่ง ชื่อ
โสณฺคร เพราะนายพรานผู้นี้มีลักษณะเป็นอัปลักษณ์ คือมีเท้าใหญ่แข็ง เป็นปม เข้าใหญ่ อ้วน
สี่ข้างใหญ่ หนวดคก เคราแดง ตาเหลือง นายพรานผู้นี้เคยเป็นคูเวรของพญาช้างโพธิสัตว์
จะทำกิจที่พระนางประสงค์สำเร็จจึงกราบทูลขออนุญาตต่อพระราชา เมื่อได้รับอนุญาตแล้ว
พระนางก็ทรงนำนายพรานโสณฺคร ไปชี้แจงรายละเอียดกันโดยเฉพาะ

พระนางทรงเปิดสี่หม้อจรทางคันทิศเหนือ แล้วขึ้นไปยังป่าหิมพานต์ แนะนำการ
เดินทางแก่นายพรานผู้นั้น โดยให้เดินตรงไปทางทิศเหนือข้ามภูเขายาใหญ่ ๑ ลูก ภูเขาสอง
ที่สูงชื่อสุวรรณปัสสะ เป็นที่อยู่ของพวกกนิษฐ ให้นายพรานขึ้นไปยังภูเขาลูกนั้น แล้วมองลง
มาที่เชิงเขา จะเห็นต้นไทรใหญ่ ใต้ต้นไทรนั้นมีพญาช้างเผือกที่มีงาเปล่งรัศมี ๖ สีอาศัยอยู่
เป็นการยากที่ผู้ใดจะจับพญาช้าง เชื่อกันได้ เพราะมีช้างที่เป็นบริวารอยู่ ๕๐๐๐ เชือก แต่
ละเชือกมีงาอันใหญ่ยิ่ง เร็วราวกับลมพัดแควดล้อมพญาช้างอยู่

๑ ยัม ปัตถยางกุล, "ฉัททันตชาดก," นิบาตชาดก ฉบับหอสมุดวชิรญาณ, ๑๕ : ๖๓.

นายพรานโสณฺคร ไค้ฟ้งดั่งนั้นก็มีความกลัวตายจึงทูลอ่อนวอนว่า

พหู หิ เม ราชกุลมฺหิ สฺนติ ปิลนฺธนา ชาตฺรบุสฺส เทวิ
มุตฺตา มณี เวฬุริยามยา จ ก็ กาหฺลึ ทนฺตปิลนฺธเนน
มาเรตฺตากามา กุณฺชรี จพฺพิสาณํ อฺทาหุ มาเกฺสุสฺสึ ลุทฺทปฺตฺเต ๑

ความว่า ข้าแต่พระเทวี ในราชสกุลมีเครื่องอาวุธทั้งหลายที่เป็นเครื่องเงิน เครื่องทอง เครื่องแก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ มีอยู่เป็นจำนวนมาก เหตุใดจึงจักเอางาช้างมาทำเครื่องประดับ พระองค์จักใครมาพญาช้างผู้มีงาเปล่งรัศมีเป็น ๖ ประการ หรือมิฉะนั้นก็จักให้พญาช้างมาพวกลูกหลานพรานเสียกรรมมัง

พระเทวีจึงปลอบโยนและกล่าวถึง เวที่พระนางกระทำไว้ในชาติก่อนว่า นางได้ถวายทานแด่ พระปัจเจกพุทธเจ้า พร้อมทั้งตั้งความปรารถนาไว้ ขอให้มีความสามารถในการฆ่าพญาช้างฉัททันต์แล้วเอางาช้างมาให้ได้ ทั้งนี้มิใช่ความฝัน พระนางบอกนายพรานโสณฺครมิให้หวาดกลัว เมื่อนายพรานกระทำสำเร็จนางจะแบ่งบ้านส่วย ๕ ตำบลเป็นรางวัล

เมื่อนายพรานทูลถามพระนางว่า ทำไมพระนางจึงรู้เรื่องพญาช้างนั้นเป็นอย่างดี เป็นต้นว่า พญาช้างอาศัยอยู่ที่ไหน ยืนอยู่ที่ใด จะไปอาบน้ำทางไหน

นางกษัตริย์ตอบนายพรานว่า ตระลึกชาติไค้พร้อมกับชี้แจงเพิ่มเติมว่า

ตฺตฺตฺเตเว สฺวา โปกฺขรณึ อฺทฺุเร รุมฺมา สฺตฺิตฺตฺตา จ มโหทฺกา จ
สํปฺปศฺฉิตฺตา ภมฺรคณฺวานุจฺฉณฺนา เอคฺคฺตฺ หิ โส นฺหาหยติ นาคฺราชา ๑
สึสึ นฺหาโต อฺปฺปลมฺมาลธารึ สพฺพเสโต นฺนุทฺรึกตฺจจฺจึ
อาโมทฺมานโน กจฺจตี สนิเกตฺ ปฺรกฺษตฺวา มฺเหสิ สพฺพสุภทฺ ๑

ความว่า ในที่ที่พญาช้างอยู่นั้นเอง มีสระฉัททันต์อยู่ใกล้ ๆ เป็นที่รื่นรมย์ หิ้งน้ำก็มาก มีดอกไม้บานอยู่โดยรอบ มีหม่อมมรมาเทียวเคลาคลึง พญาช้างลงอาบน้ำในสระนี้ พญาช้างชำระศีรษะแล้วหักตรงคอกอูบล ร่างของพญาช้างเผือกราวกะคอกนุพทริก มีความราเริงใจ ไหมเหสีเดินหน้า กลับมายังที่อยู่^๒

^๑ ยัม ปัณฺหยาจฺกุล, "ฉัททันตชาคค," นิบาตชาคค ฉบับหอสมุดวชิรญาณ,

เรื่องราวที่พระเทวีศรีสุนัน ทำให้นายพรานโสณูครมีความเชื่อถือ จึงตัดสินใจที่จะไปฆ่าพญาช้างเผือกเชือกนั้น พระนางจึงพระราชทานทรัพย์เป็นจำนวน ๑๐๐๐ ตำลึง และขอให้นายพรานกลับไปพักผ่อน อีก ๗ วันค่อยออกเดินทาง ทั้งนี้เพื่อที่พระนางจะได้จัดเตรียมเครื่องมือต่าง ๆ ไว้ให้

ต่อจากนั้นพระนางก็เรียกช่างเหล็กมาทำสิ่งที่พระนางต้องการ เป็นต้นว่า ให้ทำ ขวาน จอบ สิ่ว ม้อน เลื่อย หลักเหล็กสามง่าม และเรียกช่างหนังมาให้จักเตรียมกระสอบหนังสำหรับใส่สัมภาระ เชือกหนัง สายรัดรองเท้า และรองเท้า นอกจากนี้พระนางเตรียมเสบียงอาหาร มีข้าวสัตตุก้อน และเครื่องใช้สอยอื่น ๆ เช่น ไม้สัไฟ เป็นต้น แล้วจักของทั้งหมดใส่ลงในกระสอบหนัง ทำให้กระสอบมีน้ำหนักประมาณกุ่มกะหนึ่ง

เมื่อครบ ๗ วัน นายพรานโสณูครก็มาเฝ้าพระราชเทวี พระนางได้ชี้แจงเรื่องการเตรียมเครื่องใช้และเสบียงอาหารไว้อย่างครบถ้วนเรียบร้อยแล้ว ให้ยกกระสอบนั้นคุณนายพรานผู้นี้มีกำลังประมาณ ๕ เทาของช้าง จึงยกกระสอบนั้นดูราวเป็นของเบาเหมือนกระสอบพลู พระนางประทานของแก่ลูก ๆ ของนายพรานเสร็จแล้วจึงไปกราบทูลพระราชชาแล้วส่งนายพรานให้ออกเดินทาง

นายพรานโสณูครเดินทางออกจากเมืองเข้าไปในป่าต่าง ๆ ทั้งป่าไม้สามัญและป่าไผ่ โดยเอาเครื่องมือที่ติดตัวไปนั้นมาใช้ เช่น ขวาน สิ่ว เป็นต้น เดินทางข้ามแม่น้ำข้ามภูเขา ๖ ลูก แล้วขึ้นไปบนยอดเขาลูกที่ ๗ ที่ชื่อสุวรรณบัลสะซึ่งเป็นที่อยู่ของพวกกินนรแล้วมองไปที่เชิงเขาเห็นคันไทร และเห็นพญาช้างที่มีงาเปล่งรัศมี ๖ สี ยืนอยู่ใต้คันไทร

การเดินทางของนายพรานโสณูครสิ้นเวลา ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน จึงมาถึงที่อยู่ของพญาช้างฉัททันต์ เมื่อนายพรานสังเกตเห็นการเคลื่อนไหวของพญาช้าง แล้วจึงคิดวางแผนการต่อไป ก็จะไปชุกหลุมไค้ที่พญาช้างยืน เขาจึงไปตัดไม้มาทำเสาทำเพดาน ครั้นจัดทำไว้พร้อมแล้ว ก็ลงมือกระทำงานชุกหลุมนั้นเมื่อพญาช้างไปอาบน้ำในสระฉัททันต์ นายพรานชุกหลุมเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส แล้วแบกเสากลงไปปักใส่ช่องกระดานปูลาด มีช่องพอดคนลอดได้ และอีกด้านหนึ่ง เป็นที่สำหรับเข้าออก เมื่อเตรียมเสร็จแล้วเกลี่ยขยะมูลฝอยโรยฝุ่นอำพรางไว้ ครั้นเวลาใกล้รุ่งนายพรานคลุมศีรษะและห่อด้วยผ้ากาสาอะ ในมือถือคันธูปพร้อมด้วยลูกศรอาบยาพิษ ไปยืนอยู่ในหลุม

ต่อจากนั้นเมื่อช่างพระโพธิสัตว์ขึ้นจากสระน้ำนั้น ไปยืนที่ลานใหญ่ใต้คันไทรที่ยืนประจำ น้ำบนร่างกายของพญาช่างไหลหยดลง ไปทางช่องหลุมถูกตัวนายพรานที่แอบอยู่ในหลุมนั้น ทำให้เขาทราบว่พญาช่างมาขึ้นอยู่แล้ว จึงยกธนูขึ้นยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษไปทันที ลูกศรทะลุช่องท้องออกทะลุหลังของพญาช่างแล้วทะลุไปยังอากาศ เป็นเหตุให้เกิดแผลเหวอะหวะเลือดไหลนอง ช่างพระโพธิสัตว์ไม่อาจกลั้นความเจ็บปวดไว้ได้ จึงร้องด้วยเสียงดังกึกก้อง ช่างทั้งหมดพากันวิ่งหาคัศรจนพญาเตล็กเป็นผุยมงวิ่งหาคัศรกันทั้ง ๔ ทิศ

นางช่างมหาสุภัททาจึง เข้าไปปลอบเอาใจพญาช่างโพธิสัตว์ จนพญาช่างไค้สติ และไค้พิจารณาทิศทางของลูกศร ปรากฏว่าลูกศรแล่นขึ้นมาทางท้องออกทะลุหลัง ดังนั้นพญาช่างจึงคิดว่าผู้ยิงจะต้องอยู่ใต้ดิน พญาช่างจึงหาทางไล่นางช่างมหาสุภัททาให้ออกไป โดยกล่าวว่าช่าง ๔๐๐๐ เชือก เทียววิ่งหาคัศรกันส่วนนางมาขึ้นอยู่ทำไม นางช่างบอกว่า นางมาคอยพยาบาลเอาใจพญาช่างอยู่ ต่อจากนั้น นางจึงเวียนประทักษิณทำความเคารพแล้วเหาะไปในอากาศ

พญาช่างเอาเล็บเขี่ยพื้นดิน กระจกานก็กระคกขึ้นแลเห็นนายพราน พญาช่างเกิดโทสะคิดจะฆ่านายพรานผู้นั้น แต่เมื่อเห็นผ้กาสาวพัสดร์ อันเป็นสัณญลักษณ์ของพระพุทธรศาสนาที่นายพรานผู้นั้น พญาช่างจึงไค้สติและเอาจวงยกนายพรานขึ้นมา ทั้ง ๆ ที่คนมีความเจ็บปวดที่บาดแผลยิ่งนัก ก่อนที่พญาช่างจะถามเรื่องราวต่อนายพรานไค้กล่าวคาถาเกี่ยวกับผ้กาสาวพัสดร์ เป็นคาถาวว่า

อนิกกุสาโว	กาสาว	โย	วตุฏ	ปริท	เหสุสติ
อเปโต	ทมสจฺเจน	น	โส	กาสาว	มรหติ ฯ
โย	จ	วนต	กสาว	สุส	
อเปโต	ทมสจฺเจน	สเว	กาสาว	มรหติ ฯ	

ความว่า ผู้ไค้บงผ้กาสาวะ แแต่ยังมีกิเลสเครื่องหมักหมมอยู่ในสันดาน ปราคจากทมะ (ความขม) และสัจจะ ผู้นั้นไม่ควรจะบงผ้กาสาวะเลย ส่วนผู้ไค้มีกิเลสหมักหมมที่ชำระแล้วตั้งมั่นอยู่ในศีล ประกอบด้วยทมะและสัจจะ ผู้นั้นควรบงผ้กาสาวะ

” ยัม ปัตถยาถกฺก, "ฉัททันตชาคก," นิบาตชาคก ฉบับหอสมุดวชิรญาณ,

เมื่อข้างพระโพธิสัตว์กล่าว เช่นนั้นแล้วก็ระงับความโกรธได้ และถามความประสงค์ที่นายพรานมาตนาว่า นายพรานมาเองหรือผู้อื่นใช้ให้มา

นายพรานจึงแจ้ง เรื่องที่พระนางสุภัททามเหสีของพระเจ้ากาสิราชแห่งเมืองพาราณสีใช้ให้มา และบอกตำแหน่งแห่งที่พญาข้างอยู่ ทั้งนี้เพราะพระนางฝันเห็นพญาข้าง จึงอยากได้งาทั้งคู่ไปทำเครื่องประดับ

พญาข้างโพธิสัตว์จึงระลึกถึง เรื่องที่นางข้างจุลสุภัททาอาฆูตไว้ได้ นางเก็บความพยาบาทแม่เพียงสา เหตุเรื่องเล็กน้อยไว้ในใจ เพื่อประสงค์จะให้ตนตายด้วยการกระทำที่ร้ายกาจยิ่งนัก พญาข้างจึงคิดว่า นางมิได้ประสงค์งาทั้ง ๒ นั้นแต่ต้องการมาตนาเพราะถ้าหากนางต้องการงาจริง ๆ งาอันสวยงามของบิดาและของปู่ของตนนั้นถูกเก็บซ่อนไว้มิดชิดและนางรู้ที่ซ่อนดี ถ้าหากนางต้องการงาจริง ๆ ก็น่าจะเอางาที่มีอยู่แล้ว แต่นางใช้นายพรานมามาตนาแท้ ๆ

พญาข้างจึงบอกให้นายพรานโสณุครหีบ เลื่อยมาตัดงาทั้งคู่ของตนก่อนที่ตนจะตายเสียก่อน และพญาข้างฝากไปบอกพระนางสุภัททาวว่า พญาข้างสิ้นชีวิตแล้ว ขอให้พระนางรับงาคู่นี้ไว้

นายพรานจึงลุกขึ้นไปหีบเลื่อยมาเพื่อเลื่อยงาคู่นั้น แต่พญาข้างสูงถึง ๘๐ ฟุตเศษ ขณะยืนก็สูงราวกับเขาไกรลาส นายพรานจึงเลื่อยไม่ถึง พญาข้างต้องย่อกาย แล้วก็ก้มศีรษะลง นายพรานจึงเหยียบวงของพญาข้างขึ้นไปอยู่บนกระพองข้าง ซึ่งเป็นเสมือนยอดเขาไกรลาส แล้วเอาเข่ากระตุนเนื้อที่ย้อยอยู่ที่ปากเข้าไปข้างใน ลงจากกระพองข้างแล้วสอดเลื่อยเข้าไปในปากของข้างพระโพธิสัตว์ จากนั้นนายพรานลงมือเลื่อยชักขึ้นชักลง พญาข้างโพธิสัตว์ได้รับความเจ็บปวดอย่างที่สุด ปากเต็มไปด้วยโลหิต นายพรานก็ไม่สามารถตัดงาให้ขาดลงได้ พญาข้างบ้วนโลหิตแล้วสะกดใจถามว่านายพรานหมดความสามารถที่จะตัดงาให้ขาดแล้วหรือ นายพรานตอบไปว่าหมดความสามารถแล้ว

ข้างพระโพธิสัตว์จึงแนะนำให้นายพรานช่วยยกวงของตนวางบนเลื่อย เพราะพญาข้างไม่มีแรงยกวงได้เอง เพื่อจะช่วยในการตัดงา เมื่อนายพรานกระทำตามคำแนะนำแล้ว ข้างพระโพธิสัตว์ยึดเลื่อยไว้แน่น แล้วเริ่มเลื่อยชักขึ้นชักลง จนงาทั้ง ๒ ขาดลง ประคองคัตตอไม่

พญาช้างโพธิสัตว์แจ้งความในใจของคนแก่นายพรานว่าคนก็รักงาคุณี้ แต่รักงาที่เป็นสัพพัญญุตญาณยิ่งกว่างาคุณี้เป็นร้อยเท่าพันทวี พญาช้างอธิษฐานขอบริจาคงาคุณี้ โดยขอให้บุญคุณที่คนเสียสละงาคุณี้ จงเป็นปัจจัยในการได้สัพพัญญุตญาณ

นอกจากนั้นช้างพระโพธิสัตว์ได้ถามนายพรานถึงการใช้เวลาในการเดินทางมา นายพรานตอบว่าใช้เวลา ๑ ปี ๑ เดือน ๑ วัน พญาช้างจึงตั้งสังจกดา (ถ้อยคำที่เป็นความจริง) เป็นเครื่องป้องกันนายพราน และอนุภาพแห่งงาทังคู่ช่วยให้นายพรานไปถึงเมืองพาราณสีภายใน ๑ วัน อย่างปลอดภัย โดยกล่าวเป็นคาถาว่า

สลุเสน วิหุโธ พุทธิโตปิ สนุโต กาสาวตุดมฺหิ มนํ นุ พุสฺสยิ
สเจ อิมํ นาควเรน สจฺจํ มามํ วเน พาลมิกา อคฺคฺฉุ ๑

ความว่า เราถูกศรเสียบแทงแล้ว แม้วเนาครอบงำอยู่ แต่หาได้มั่งร่ำรวยในบุคคลที่มุ่งฆ่ากาสาจะไม่ ถูกันเป็นความจริงอันเราผู้เป็นพญาช้างตั้งไวแล้วก็ขออย่าไคพาลมฤคในป่าไกลกรายนายพรานผู้

ช้างพระโพธิสัตว์ส่งนายพรานกลับไปแล้วตนเองก็สิ้นชีวิตทันที ในขณะที่เหล่าช้างทั้งหลายและนางช้างมหาสุภัททา ยังมาไม่ถึง

เมื่อนางช้างมหาสุภัททาพร้อมทั้งช้าง ๔๐๐๐ เชือก เทียวตามหาศักรูไม่พบก็กลับมาสู่ที่ที่พญาช้างอยู่ ครั้นเห็นพญาช้างสิ้นชีวิตแล้วก็โศกเศร้าคร่ำครวญอยู่ ณ ที่นั้น แล้วพากันไปแจ้งแก่พระปัจเจกพุทธเจ้า ๔๐๐ องค์ทราบพร้อมทั้งนิมนต์มาทำพิธีฌาปนกิจศพพญาช้างฉัททันต์ที่ป่าช้า พระปัจเจกพุทธเจ้าก็เหาะมาในอากาศ ตรงมายังลานใหญ่ ขณะนั้นช้างหนุ่ม ๒ เชือกช่วยกันเองวง เสยร่างพญาช้างฉัททันต์ให้จบพระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นการทำความเคารพ แล้วช่วยกันวางร่างของพญาช้างฉัททันต์บนจิตกาธาน กระทำฌาปนกิจ พระปัจเจกพุทธเจ้าแสดงพระธรรมที่ป่าช้านั้นตลอดคืนจนถึงตอนเช้า ช้าง ๔๐๐๐ เชือก ก็ดับไฟแล้วอาบน้ำและตั้งนางช้างมหาสุภัททา เป็นหัวหน้า

๑ ยิม บัณฑิตยาลูก, "ฉัททันต์ชาตก," นิบาตชาตก ฉบับหอสมุดวชิรญาณ,

เมื่อพระบรมศาสดาจะทรงเล่าเรื่องต่อไปพระองค์ทรงยกคาถาว่าดังนี้

เต ตตฺถ กุณฺทิตฺวา โรหิตฺวาน นาคา สีเส สเก ปัสฺกั โอกิริตฺวา
 อาคมิสฺสุ เต สพุเพ สกั นิเกตฺตํ ปุรกุตฺวา มเหสี สพุสฺสทฺทา ฯ

ข้างเหล่านั้ันค่างคร่ำครำญร่งให้ สูดองักรพูนไวบูนกระพองของคณ ยกนาง
 ช่างมหาสุภัททาผุเป็นมเหสีของพญาช่าง เป็นหัวหน้า แล้วช่วยกันแหมายังที่อยู่
 ของคณ

ฝ่ายนายพรานโสดุครนำางอองคางมทั้งคูนันคินทางมาถึง เมืองพาราณสีไม่ถึง
 ๑ วัน แล้วนอมถวายางนันคแต่พระนางสุภัททาพร้อมกัพุลวพญาช่างสิ้นชีวิตแล้ว นีคองางของ
 พญาช่าง เชือกนัน

พระนางสุภัททาทอดพระเนตรางของสามีที่คนรกในชาติกอนเกิดคางมอลัษระลิก
 ดึงพญาช่างฉัทคันคขึ้นมำอย่างที่สุดไมอาจจะหักห้ามใจให้เกิดคางมโศกเศรำ เสียดแทงหัวใจ
 อย่างไมอาจกลันไว้ได้ หทัยวายนสิ้นพระชนมลงคันท

เรื่องฉัทคันคชาคกนั้เป็นเรื่งที่แสดงให้เห็นถึงคางมประพฤคิของผุมีจิตใจสูงและ
 คางมประพฤคิของผุมีจิตใจต่ำ เป็นเรื่งเก่ำเลำมำนันแล้ว คนที่ฟังพระธรรมเทศนาคใน
 ครันนันคได้เป็นพระอรียบุคคลมีพระโศคคบบัน เป็นคัน นางภิกษุณันนั้กภายหลังได้เจริญวิปัสสนาค
 กัมมัญญำนกั้บรรลอรหัตผล

จากเรื่งนั้การที่นางช่างจุลสุภัททาสินชีวิตลง ไปเกิดเป็นพระนางสุภัททาอีกชาติ
 นัน ได้แกคันคโดยใช้นายพรานไปมำพญาช่างโพธิสัคคัน เป็นเรื่งสง เสริมให้เรำได้รับ
 คางมรู้เกี่ยวกับธรรมชาคิของช่างในเรื่งอำยว ช่างมีอำยูนันนากกวำคนหลายเทำ

เป็นที่น่ำสง เกคควำสณาคที่พญาช่างฉัทคันคและบริวารอูนัน มีธรรมชาคิเป็นที่ร่น-
 รมย์ โดยเจพาคมีสระน่ำชื่อสระฉัทคันค มีบัว ๑ ชนิดในสระนัน และบริเวณริมสระมีคัน
 อ้อย กลวยและผลไมค่าง ๆ คลอกจนปำผៃซึ่งออยู่คัคไป อากาศเย็นร่มร่น มีภูเขำล้อมรอบ

๑ ยิม ปัดพยางกุล, "ฉัทคันคชาคก," นิบาคชาคก ฉบับหอสมุคควชิรณญ,

ถึง ๑ ชั้น มีคนโหรใหญ่อยู่ริมสระ มีดำชื่อกาญจนคูหา เป็นที่พักของช่างทั้งหมดในฤดูฝน ส่วนในฤดูร้อนช่างจะออกมาอยู่นอกถ้ำ จะเห็นว่าการพรรณาสถานที่เช่นนี้ เป็นสิ่ง เป็นไป เพื่อธรรมชาติของช่างโดยเฉพาะ กล่าวคือ โดยธรรมชาติช่างเอเชียหรือช่างอินเดียชอบอากาศเย็นไม่ชอบอากาศร้อน ไม่ชอบแสงแดด ชอบอยู่ใต้ต้นไม้ในเวลากลางวัน ดังนั้นพญาช่างฉันทันต์จึงชอบอยู่ใต้ต้นไม้ เสมอ ยิ่งกว่านั้นช่างมีความร้อนในตัวมากช่างจึงชอบอาบน้ำ เพื่อจะได้เย็นชื่นฉ่ำ ในเรื่องนี้สระฉันทันต์มีอาณาเขตกว้างใหญ่มั่นน้ำเต็มจึงเป็นที่สุขสำราญของพญาช่างฉันทันต์และช่างทั้งหมดลงเล่นน้ำ อาบน้ำได้รับความสุขใจยิ่งนัก

นอกจากนั้นธรรมชาติของช่าง เป็นสัตว์มีรูปร่างสูงใหญ่มาก จำเป็นต้องกินอาหารอยู่ตลอดเวลา และช่างยามวิงก็วิ่งเร็วราวกับลมพัด ต้องเสียดกำลังไปมาก จึงต้องกินอาหารมาก ๆ เพื่อชดเชยกับพลังงานที่เสียไป ดังนั้นช่างต้องอยู่ในสถานที่ที่มีอาหารบริบูรณ์ จากเรื่องนี้ พญาช่างฉันทันต์และบริวารอาศัยอยู่ในที่มีอาหารอย่างบริบูรณ์ เช่น ในสระฉันทันต์มีบัว ๑ ชนิด ช่างชอบกินเหง่าบัวมากโดยเอามาทำความสะอาดล้างดินโคลนที่ติดเหง่าบัวอยู่ก่อนแล้วจึงกิน ส่วนบนขมก็มีกล้วย อ้อย ผลไม้ต่าง ๆ และไผ่ เป็นต้น ล้วนแต่เป็นอาหารที่ช่างชอบกินทั้งสิ้น

และจากเรื่องนี้ การที่พญาช่างฉันทันต์และบริวารอาศัยอยู่ในถ้ำกาญจนคูหาในฤดูฝนนั้น ผู้วิจัยคิดว่าในฤดูนี้ช่างไม่ชอบเพราะดินเปียกและเป็นโคลนช่างมีลำตัวใหญ่มีน้ำหนักมากและฝ่าเท้าราบเรียบดังนั้นเมื่อพื้นดินถูกน้ำมาก ๆ ทำให้ดินอ่อนนุ่ม อาจทำให้ช่างลื่นไถล ดังนั้นในฤดูนี้ช่างไม่ออกไปไหนไกล ๆ อยู่แต่ในถ้ำ

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในวรรณคดีมีสิ่งพิเศษที่แปลก มหัศจรรย์ที่ในโลกปัจจุบันไม่มี เป็นสิ่งที่เกิดจากความคิดฝันของกวี เช่นจากชาดกเรื่องนี้ งามของพญาช่างฉันทันต์มีลักษณะ ทั้งใหญ่และยาวมีรัศมีเปล่งออก ๖ สี นอกจากนั้นช่างพูดภาษามนุษย์ได้ ช่างเหาะได้ พระปัจเจกพุทธเจ้าเหาะได้ มีกนิษฐ ซึ่งเป็นสิ่งที่มีชีวิตครั้งคนครั้งนก อาศัยอยู่บนภูเขาสวรรค์บัลลังก์ ซึ่งเป็นภูเขาส่งที่สุดอยู่ริมสระฉันทันต์ ทั้งยังได้บรรยายสิ่งที่ใหญ่ ๆ โด ๆ เช่นถ้ำกาญจนคูหา กว้างใหญ่ประมาณ ๑๒ โยชน์ เป็นที่ที่พญาช่างฉันทันต์และบริวาร ๘๐๐๐ เชือก อาศัยอยู่ ทั้งไม่ว่าความกว้างใหญ่ของสระฉันทันต์ คนโหร ความสูงใหญ่ของภูเขาคงเป็นไปเพื่อความสมดุลย์กับจำนวนช่าง และช่างมีหลายชนิดหรือที่เรียกว่าตระกูลพญาช่างฉันทันต์

ในชาดกเรื่องนี้อยู่ในตระกูลช้างฉัททันต์ ซึ่งมีรูปร่างสูงใหญ่ มีผิวกายสีขาว ปากและเท้าเป็นสีแดง ถือกันว่าเป็นช้างที่มีลักษณะดี

นอกจากนั้นธรรมชาติของช้างชอบอยู่เป็นโขลง โขลงหนึ่งมีหลายเชือก มีหัวหน้าโขลง ในเรื่องนี้พญาช้างฉัททันต์เป็นหัวหน้าโขลง มีบริวารถึง ๔๐๐๐ เชือก ส่วนในเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติของงาช้าง งาของช้างป่าที่อยู่ในป่าตามธรรมชาติจะงอนยาวสวยงาม เช่นเดียวกับงาของช้างที่เป็นบริวารของพญาช้างฉัททันต์ ส่วนงาของพญาช้างฉัททันต์นั้นเป็นงาที่มีลักษณะพิเศษดังกล่าวมาแล้ว

และช้างมีอวัยวะที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือวงซึ่ง เป็นจมูกที่ยื่นยาวออกไป มีรูจมูก ๒ รู ปลายวงมีงอนย่นงอนย่นเดียว ใช้แทนมือเพื่อจับ สิ่งของ งวงของช้างเป็นอวัยวะที่แข็งแรงมากสามารถยกไม้ ดึงกิ่งไม้ แต่ในเรื่องนี้เมื่อพญาช้างฉัททันต์ถูกยิงด้วยศรอาบยาพิษ แม้มีสติสอนนายพรานได้แต่คงเจ็บปวดมาก จนไม่มีแรงยกงวงเองได้ หิ้ง ๆ ที่งวงเป็นอวัยวะที่แข็งแรงที่สุดดังกล่าวแล้ว ต้องให้นายพรานช่วยยกงวงวางบนเลื่อยเพื่อช่วยเลื่อยงาให้ขาดออก แสดงว่าพญาช้างฉัททันต์มีน้ำใจเด็ดเดี่ยวยิ่งนัก

๓. ช้างปัจจันต

ช้างปัจจันตเป็นช้างราชพาหนะของพระเวสสันดร แห่งแคว้นสீพี ซึ่งมีเรื่องปรากฏในเวสสันดรชาดก

ช้างปัจจันต แปลว่า ช้างผู้เป็นใหญ่ เป็นสาเหตุหรือบ่อเกิด(แห่งความเจริญ) ที่ได้นามเช่นนี้เพราะช้างเชือกนี้เมื่ออยู่ในบ้านเมืองใด ผันจะตกบริบูรณ์ก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์แก่เมืองนั้น ๆ

ถิ่นกำเนิด ช้างปัจจันตเป็นลูกนางช้างอากาศจารินี (ช้างที่ท่องเที่ยวไปในอากาศ) นางช้างผู้เป็นมารดาท่องเที่ยวผ่านมาถึงแคว้นสீพี และได้้นำลูกช้างเผือกขาวผ่องมาไว้ในโรงช้างต้นของพระเจ้ากรุงสุยชัย วันเดียวกับที่พระเวสสันดรประสูติ แล้วนางช้างผู้เป็น

มารดา ก็จากไป ฉะนั้นข้างปัจฉิมอายุจึงถือ เป็นข้างคฤณบารมีของพระเวสสันดร^๑

ลักษณะและตระกูล ลูกข้างเผือกเชือกนี้มีลักษณะชาวเมืองหัวทังตัว เป็นข้างที่มีลักษณะดี เป็นสิริมงคลแก่บ้านเมือง ถือ เป็นข้างมงคลหัตถ์ของพระเวสสันดร ประชาชนชาวสี่ท่งจึงให้ชื่อว่าข้างปัจฉิมอายุ เพราะเป็นข้างที่เกิดมา เพื่อเป็นปัจฉิมของพระเวสสันดร

ข้างปัจฉิมอายุมีลักษณะพิเศษคือ เมื่ออยู่ในดินแดนแคว้นใด ๆ ก็จะทำให้สถานที่แห่งนั้นมีฝนตกบริบูรณ์ไม่แห้งแล้ง ทำให้พืชพันธุ์ธัญญาหารอุดมสมบูรณ์ บ้านเมืองมั่งคั่ง ประชาชนมีความสุข

เมื่อพระเวสสันดรทรงปกครองบ้านเมืองอยู่นั้น พระองค์มักจะทรงขึ้นข้างปัจฉิมอายุเสด็จไปพระราชทานทรัพย์สินเป็นทานแก่ยากฉิบหายเป็นประจำทุก ๆ วัน ซึ่งเป็นที่รู้กันว่าข้างปัจฉิมอายุมีอำนาจทำให้ฝนตกบริบูรณ์ ทำให้ชาวแคว้นสี่ท่งพากันหวังเหตุดีว่าพญาข้างเชือกนี้เป็นสมบัติอันประเสริฐของตน ปรากฏว่าสมัยหนึ่งแคว้นกลิงคราชภูฏร เกิดทุพภิกขภัยเนื่องจากฝนไม่ตก ชาวกล้าตายหมด ประชาชนอดอยากจนร่างกายซูบผอม ประชาชนชาวกลิงคราชภูฏรจึงมาประชุมร้องเรียนต่อพระเจ้ากลิงคราช และเพื่อเป็นการแก้ปัญหานี้พระเจ้ากลิงคราชทรงรักษาอุโบสถที่ลจนครบ ๑ วัน ฝนก็ยังไม่ตกลงมา ชาวเมืองไคยนิกิตติศัพท์ข้างปัจฉิมอายุ จึงพากันกราบทูลขอให้พระเจ้ากลิงคราชจัดพราหมณ์ที่ฉลาดไปยังเมืองเชตุคร เมืองหลวงของแคว้นสี่ท่ง เพื่อทูลขอข้างปัจฉิมอายุจากพระเวสสันดร เมื่อได้ข้างเชือกนี้มาอยู่ในเมืองกลิงคราชภูฏรแล้วจะมีฝนตกบริบูรณ์

^๑ "เวสสันดรชาดก," ชาตภัญญู. เล่ม ๑๐. มหานิบาตวรรณนา, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๖๕), หน้า ๓๒๕-๓๒๖.

"ชาตทิวเสเยว ปนสฺส เอกา อากาสจารินี กเรญกา อภิมจฺจลสมฺมตฺ สพุเพเสตฺ หตฺถิโปตฺกํ อาเนตฺวา มจฺจลหตฺถิภูจฺจาเน จเปตฺวา ปกฺกามิ ฯ ตสฺส มหาสत्ตฺตสฺส ปจฺจยํ กตฺวา อุปนฺนคฺตา ปจฺจโย เตว นามํ กรีสุ ฯ"

พระเจ้ากสิงคราชทรงจัดพราหมณ์ที่ฉลาด ๘ คน ให้ไปยังโรงพยาบาลกรุงเซตุครในเวลาเช้าตรู่ ขณะนั้นพระเวสสันดรเสด็จขึ้นช้างปัจจัยนาคเสด็จออกไปยังโรงพยาบาล และที่โรงพยาบาลแห่งนี้มียาจกเชื้อใจ เบียดเสียดคยัดเยียดกันเพื่อรับของพระราชทานอันมีอาหารและสิ่งของจากพระเวสสันดร โดยที่พระองค์ทรงจ่ายแจกทานแก่ยาจกเหล่านั้นอย่างทั่วถึงโดยไม่เลือกหน้า

ฝ่ายพราหมณ์แห่งกสิงคราชบุรีทั้ง ๘ คนนั้นได้เข้าเฝ้าพระเวสสันดรอยู่ ณ ที่นั้นด้วย เมื่อพราหมณ์ถวายบังคม ถวายพระพรชัยแล้ว พระเวสสันดรจึงตรัสถามความประสงค์พราหมณ์เหล่านั้นจึงทูลขอช้างปัจจัยนาคอันประเสริฐเชือกนั้นตั้งคาถาว่า

รตนัน ทเว ยาจาม สี่วิน รุกจวทณัน
ททาที ปวรัน นาคัน อีสาทนต์ อรุฬหวั ๑

มีความว่า ข้าแต่สมมุติเทพ ข้าพระองค์ทั้งหลายทูลขอรัตนะเครื่องให้ความเจริญของแควนสี่ที ขอได้โปรดประทานช้างตัวประเสริฐซึ่งมีงาคูจงอนไกลอันมีกำลังสามารถเดินพระเจ้าชา

พระเวสสันดรจึงตรัสเป็นคาถาตอบไปว่า

ทัทามิ น วิกุมปามิ ยัม มัม ยาจนติ พุราหมณา
ปภินัน กุณฺษรฺ ทนฺตี โอปคฺยฺหิ กชฺศตมฺ ๑ ๒

มีความว่า เราจะให้ช้างขั้มมันตัวประเสริฐ ซึ่งเป็นช้างราชพาหนะอันสูงสุดที่พราหมณ์ทั้งหลายขอเรา เรามีไฉวันไหว

๑ "เวสสันดรชาดก," พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ. สุตตันตปิฎก เล่มที่ ๒๘
ชุตตนิกายชาดก ภาคที่ ๒. (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๐๓) ๒๘ . ๑๐๕๓. ๓๖๗.

๒ เรื่องเดียวกัน, ๒๘ . ๑๐๕๔ . ๓๖๗.

พระเวสสันดรทรงปิติยินดี พระราชทานช้างปัจจัยนาคให้พราหมณ์ทั้ง ๘ ดังกล่า
ว่า

หฤทัยนุโธ โอรูปุห ราช่า จาคาธิมานโส
พราหมณานัน อทา ทานัน ลีวันัน รฎจวฑฒโน ฯ^๑

ความว่า พระราชาผู้ศุกรรัฐสี่ที่ให้เจริญรุ่งเรือง มีพระหทัยน้อมไปในทางบริ-
จาค เสด็จลงจากคอกช้าง พระราชทานแก่พราหมณ์ทั้งหลาย

พระเวสสันดรพระราชทานช้างปัจจัยนาคซึ่งเป็นช้างแก้วอันประเสริฐอันหาค่ามิ-
ได้ พร้อมด้วยเครื่องประดับช้างอันสวยงามมีค่ามากสำหรับพระมหากษัตริย์ รวมทั้งความ
ช้างแก่พราหมณ์เหล่านั้น โดยพระองค์ทรงจับวงของพระยาช้างด้วยพระหัตถ์ซ้าย ทรงถือ
คนที่ทองในพระหัตถ์ขวา แล้วพระองค์ทรงประกาศแก่เทพยดาทุกชั้นฟ้าให้ช่วยอนุโมทนาใน
การบริจาคครั้งนี้ ต่อจากนั้นพระองค์ทรงหลั่งน้ำลงเหนือมือของพราหมณ์พฤฒาจารย์ พระ-
องค์ทรงตั้งพระทัยมั่นคง ทรงเปล่งพระวาจาว่า ผลของท่านนี้ขอให้พระองค์ทรงสำเร็จพระ
สัมโพธิญาณในอนาคต ขณะนั้นเกิดเสียงก้องสนั่นหวั่นไหวทั่วพื้นพิภพ

ฝ่ายพราหมณ์ชาวกลิงคราชฎร เหล่านั้นก็รีบขี่พญาช้างนั้นเตรียมออกจากเมืองขณะ
เดียวกับที่ชาวเมืองเซตุครเห็นพราหมณ์ทั้ง ๘ คน ขันชี้ช้างราชพาหนะของพระเวสสันดร
ออกไปเช่นนั้นจึงพากันสะกดกันข้างหน้าและข้างหลัง ไม่ยอมให้พญาช้างนั้นไป พวกพราหมณ์
เหล่านั้นโกรธชาวเมืองสี่ปี และขู่ว่าจะไป พระเวสสันดรพระราชทานช้างเชือกนี้แก่
พวกคนแล้วให้ลี้ภัยออกไป

ชาวเมืองเซตุครถูกเทพยดาคลุใจให้โกรธพระเวสสันดร เป็นยิ่งนัก ดังนั้นประ-
ชาชนทั้งชาวนิคม ชาวนบพ ทั้งทหารกองช้าง กองม้า กองรถ กองทหารราบ ทั้งนายรถ
นายหัตถาจารย์ และเสนาจึงมาประชุมกันร้องประกาศแก่พระเจ้ากรุงสุยชัยว่า พระเวส-
สันดรทรงกระทำผิดประเพณีโบราณที่พระราชทานช้างคู่บ้านคู่เมืองซึ่งเป็นพระราชพาหนะอัน
เป็นมิ่งมงคลที่ประเสริฐแก่พราหมณ์ที่มาขอ การกระทำของพระเวสสันดร เช่นนั้นเป็นการ
กระทำที่ผิด ขอให้พระเจ้ากรุงสุยชัยลงโทษ

^๑ พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ. สุตตันตปิฎก ขุททกนิกายชาดก ภาคที่ ๒

พระเจ้ากรุงสยามชัยจึงตรัสกับชาวเมืองว่า การที่พระเวสสันดรทรงบริจาคนานจะถือว่าเป็นความผิดที่จะให้พระองค์ลงโทษประการใดนั้นเป็นการไม่สมควร ชาวเมืองจึงขอให้พระเจ้ากรุงสยามชัยเนรเทศพระเวสสันดรให้ไปประทับอยู่ที่เขาวงกตในวันรุ่งขึ้น

เมื่อตัดสินดังนั้นแล้ว พระเจ้ากรุงสยามชัยจึงให้อำมาตย์ผู้เป็นนักรบไปแจ้งเรื่องราวทั้งหมดแก่พระเวสสันดร เมื่อพระเวสสันดรทรงทราบเรื่องราวพระองค์ก็ได้ทรงทอดยในการบำเพ็ญทาน พระองค์ตรัสว่า ไม่เพียงแต่ที่พระองค์พระราชทานช้างปัจจัยนาคแก่พราหมณ์ที่มาขอเท่านั้น แม้วัยะในร่างกาย มีหทัย จักขุ เลือดเนื้อของพระองค์ก็ทรงบริจาคนได้ แม้พระองค์จะถูกประหารชีวิตก็ทรงยินดีเพื่อแลกกับพระสัมมาสัมโพธิญาณ และพระองค์ทรงขอเลื่อนเวลา ไปอีกหนึ่งคืนและหนึ่งวัน เพื่อตรัสสั่งให้อำมาตย์จัดเตรียมสัตตสคกมหาทาน^๑ คือ ทานอันยิ่งใหญ่ ๑ หมวด หมวดละ ๑๐๐ ไค้แก่ ช้าง ม้า รถ ผู้หญิง แม่โค ทาสี ทาส

เป็นที่น่าสังเกตุว่าจากเรื่องนี้ช้างปัจจัยนาคเป็นช้างที่มีความสำคัญยิ่งสำหรับพระเวสสันดร กล่าวคือ เป็นพระราชพาหนะของพระเวสสันดร และนำพระองค์เสด็จออกไปทรงบำเพ็ญทานในเวลาเช้าตรู่ทุกวัน หังทำให้เมืองสี่ที่มีฝนตก พืชพันธุ์ธัญญาหารอุดมสมบูรณ์ยิ่งกว่านั้นเมื่อพระเวสสันดรพระราชทานช้างปัจจัยนาคพร้อมทั้ง เครื่องประดับของช้างที่มีค่าสูง เทากับเครื่องประดับของช้างแก้วของพระมหาจักรพรรดิและความขังแก่พราหมณ์ ๘ คน แห่งแคว้นกลิงคราชฎร์ ไปนั้น นับว่าเป็นทานที่ยิ่งใหญ่ เป็นทานที่สูงค่าจนไม่อาจนับค่าได้และเป็นทานภายนอกพระวรกาย หากเมืองกลิงคราชฎร์ได้ช้างปัจจัยนาคไปไว้ในเมืองแล้ว

^๑ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาสมัยพระเจ้าปราสาททอง ฉบับพระจักรพรรดิ (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๗) หน้า ๘๖๘.

สัตตสคกมหาทาน ทานชนิดนี้บางที่อาจเป็น ๑ อย่าง อย่างละ ๑๐๐ ก็ได้ ดังในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา สมัยพระเจ้าปราสาททอง ฉบับพระจักรพรรดิ ว่าดังนี้ "ในลำดับเดือนนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว บริจาคทรัพย์และราชพาหนะ กระทำสัตตสคกมหาทาน เป็นทานแก่พราหมณ์วิชาและขาจกพรวิททั้งปวงเป็นอาทิ ช้าง ๑๐๐ ม้า ๑๐๐ ทาสชาย ๑๐๐ ทาสหญิง ๑๐๐ เงิน ๑๐๐ ชั่ง ราชรถ ๑๐๐ แลแต่งการออกสนามมีมโหรีสพสมโภชตรีทวารเป็นมโหฬาราธิการยิ่งนัก"

ด้วยบุญบารมีของพญาข้าง เชื่อกันทำให้ฝนตกอุดมสมบูรณ์ ก็นับว่าพระเวสสันดรทรงทำคุณประโยชน์ที่สำคัญยิ่ง โดยได้ช่วยชีวิตของชาวกลิงคราษฎร์ให้รอดพ้นจากความอดอยากและการที่พญาข้าง เชื่อกันได้ทำคุณประโยชน์แก่แคว้นกลิงคราษฎร์ ก็เหมือนพระเวสสันดรมีพระคุณได้ช่วยเหลือแคว้นแคว้นนั้นด้วย

หากพระเวสสันดรไม่พระราชทานข้างปัจฉิมภาคแก่พราหมณ์ แห่ง เมืองกลิงคราษฎร์ไป อาจจะมีเกิดศึกสงครามขึ้นได้ และบ้านเมืองจะไม่สงบ ดังนั้นการที่พระเวสสันดรพระราชทานข้าง เชื่อกันแก่ชาวเมืองกลิงคราษฎร์นั้น น่าจะเป็นเรื่องของการสร้างสัมพันธไมตรีทางการเมืองอีกด้วย

และการที่พระเวสสันดรพระราชทานข้างปัจฉิมภาค อันเป็นทานภายนอกพระวรกายแก่พราหมณ์ชาว เมืองกลิงคราษฎร์ เหล่านั้น จนเป็นเหตุให้ชาวเมืองสีพีขับไล่พระองค์ให้เสด็จไปประทับอยู่ที่เขาวงกตนั้น นับว่าเป็นผลดีแก่พระเวสสันดร เพราะพระองค์จะได้ทรงบริจาทานที่ยิ่งใหญ่กว่าขึ้นไปอีก เช่น ทรงบริจาทานอันเป็นทานภายในที่เกี่ยวกับเลือดเนื้อของพระองค์คือบุตรทานต่อไป

ดังนั้นเมื่อพิจารณาในแง่นี้จะเห็นได้ว่า ข้างปัจฉิมภาคเหมาะสมที่เกิดมาเพื่อเป็นปัจจัยของพระเวสสันดรอย่างแท้จริง

๔. ข้างมาตุโปสกะ

ข้างมาตุโปสกะ คือข้างที่เลี้ยงดูมารดาที่ชราและตาบอด จึงได้ชื่อว่ามาตุโปสกะ

ตามรูปศัพท์ มาตุ แปลว่า มารดา
โปสกะ แปลว่า ผู้เลี้ยงดู

ถิ่นกำเนิด อยู่ที่ป่าหิมพานต์

ลักษณะและตระกูล ข้างมาตุโปสกะเป็นข้างพระโพธิสัตว์ เป็นข้างเผือกที่มีรูปร่างสูงใหญ่ และสีผิวขาวผ่องทั้งตัว ข้างมาตุโปสกะเดิมเป็นข้างจาโหลงคุมบริวาร ๔๐,๐๐๐ เชื่อกันเป็นข้างที่มีกำลังมากและตั้งอยู่ในศีล ต่อมาเมื่อผละออกจากโหลงมาเป็นข้างโตน ข้าง

มาตุโปสกะเป็นช้างที่มีความอดทนเป็นพิเศษคือสามารถอดอาหารได้ถึง ๑ วัน และเป็นช้างที่มีความกตัญญูต่อมารดา

เรื่องของช้างมาตุโปสกะในนิบาตชาดกนั้นพระพุทธเจ้าทรงปรารภขึ้น เนื่องจากมีพระภิกษุรูปหนึ่งบิณฑบาตมาเลี้ยงกุมารดาเป็นเหตุในเบื้องต้น จึงได้ชื่อว่า มาตุโปสกะภิกษุ ทำให้พระภิกษุทั้งหลายในสำนักของพระองค์พากันติเตียน พระพุทธเจ้าทรงเรียกพระภิกษุเหล่านั้นมาแล้วตรัสขอร้องมิให้พระภิกษุเหล่านั้นติเตียนพระภิกษุผู้เลี้ยงกุมารดา เพราะในชาติที่ล่วงมาแล้ว พระองค์ถือกำเนิดเป็นสัตว์เครื่องจวนก็ได้มีการเลี้ยงกุมารดาเช่นกัน และเมื่อพลัดพรากจากมารดาก็ไม่บริโภคอาหารถึง ๑ วัน จนมีร่างกายซูบผอมผิปกติ เพราะตั้งใจแล้วว่า เมื่อไม่ได้ให้อาหารแก่มารดา ตนเองก็จะไม่บริโภคอาหารเช่นเดียวกัน เมื่อนำอาหารไปให้มารดาบริโภคแล้วตนจึงบริโภคต่อภายหลัง เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเช่นนั้น ก็ทรงเล่าเรื่องที่มีมาแล้วตามที่พระภิกษุทั้งหลายทูลอาราธนาดังนี้

ในอดีตกาลพระราชาทรงพระนามว่าพระเจ้าพรหมทัต ครองราชสมบัติในเมืองพาราณสี ครั้งนั้นพระโพธิสัตว์ถือกำเนิดเป็นช้างเผือก คุมบริวาร ๘๐,๐๐๐ เชือก อยู่ในป่าหิมพานต์ ช้างพระโพธิสัตว์ได้เลี้ยงช้างที่เป็นมารดาซึ่งอยู่ในวัยชราและตาบอด ไม่สามารถออกไปหาอาหารเองได้ ช้างพระโพธิสัตว์จึงได้ชื่อว่าช้างมาตุโปสกะ เมื่อช้างพระโพธิสัตว์ได้ผลไม้ที่มีรสดีก็ให้ช้างที่เป็นบริวารนำไปให้มารดาเสมอ ช้างที่เป็นบริวารรับผลไม้จากพระโพธิสัตว์มาแล้วก็มีไปให้ช้างผู้เป็นมารดาของพระโพธิสัตว์ แต่กลับเอามาเคี้ยวกินเสียเอง

เมื่อช้างพระโพธิสัตว์สืบคู่ก็รู้ว่าช้างบริวารของตนมิได้เอาผลไม้ไปให้มารดา จึงคิดที่จะละจากโคลงช้างเสีย แล้วไปปฏิบัติเลี้ยงกุมารดาของตนเป็นการประเสริฐกว่า ดังนั้น ในเวลากลางคืน ช้างมาตุโปสกะจึงแอบไม่ให้บริวารรู้ พามารดาไปอยู่ที่เชิงเขาจันทรธนะ ให้มารดาอยู่ในถ้ำใกล้สระบัว ส่วนช้างมาตุโปสกะหรือช้างพระโพธิสัตว์เที่ยวหาอาหารมาเลี้ยงกุมารดาอยู่เป็นนิจ

^๑ พระราชาภิรมย์ (แจ่ม บูรณนันท), "มาตุโปสกะชาดก," นิบาตชาดกฉบับหอสมุดวชิรญาณ เอกภพสนิบาต และทวารสนิบาต (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๕๓๐), ๑๑. ๑.

ต่อมามีนายพรานชาวพาราณสีคนหนึ่ง เห็นว่าเนื้อในป่าจนหลงทางไม่สามารถ
กลับออกไปได้ จึง เดินร้อง ไหวนเวียนอยู่ในป่านั้น

ข้างพระโพธิสัตว์ได้ฟัง เสียงนายพรานก็คิดว่า ชายผู้นี้หลงทางหาที่พึ่งไม่ได้ จึง
คิดช่วยเหลือ พร้อมยกออกไปแสดงตัวให้เห็น เมื่อนายพรานเห็นข้างในครั้งแรกก็ตกใจกลัว
วิ่งหนี ข้างพระโพธิสัตว์จึงกล่าวไม่ให้นายพรานกลัว แล้วถามสาเหตุความเดือดร้อนของ
นายพรานทราบ ว่า นายพรานหลงทางมา ๗ วันแล้ว ข้างพระโพธิสัตว์จึงให้นายพรานขึ้น
หลังพาไปส่งที่ใกล้ทางคนเดิน แล้วกลับมาอยู่ที่อยู่ของตน

ส่วนนายพรานเมื่อนั่งมาบนหลังข้างก็คิดอกตัญญูว่า พอตนไปถึง เมืองแล้วจะกราบ
ทูลพระราชาให้ทรงทราบ ว่า มีข้างเผือกที่มีลักษณะคืออยู่ในป่านี้ เชือกหนึ่ง พร้อมกันทำเครื่อง
หมายระหว่างทาง เดินทาง ไหวจนถึง เมืองพาราณสี

ในครั้งนั้นข้างมงคลหัตถ์ดีของพระเจ้าพรหมทัตล้มตายลง พระองค์จึงให้ประกาศ
หาผู้เห็นข้างที่สมควรมา เป็นพระราชพาหนะ ขอให้ผู้นั้นไปกราบทูลให้ทรงทราบจะได้รับพระ
ราชทานรางวัลเป็นอันมาก

นายพรานผู้นั้นเห็นเป็นโอกาสดี จึงกราบทูลเรื่องข้างเผือกที่ตนพบต่อพระราชา
ตนจะเป็นผู้นำทางไปเอง ขอให้นายหัตถดาจารย์คือผู้ฝึกข้างไปกับตน แล้วให้นายหัตถดาจารย์
คล้องข้างเชือกนั้นมาถวายพระราชา

พระเจ้าพรหมทัตจึงรับสั่งให้นายหัตถดาจารย์กับลูกน้องของเขา ไปกับนายพรานผู้
นั้น นายหัตถดาจารย์จึงออกเดินทางโดยให้นายพรานผู้นั้นนำทาง ไปจนถึงภูเขาล้อมโอรณะ ก็
เห็นข้างพระโพธิสัตว์หาอาหารอยู่แถวนั้น

ฝ่ายข้างพระโพธิสัตว์เมื่อเห็นนายหัตถดาจารย์ ก็คิดว่าภัยมาถึงตัวแล้ว ผู้นำภัยมา
คือชายผู้หลงทางที่ตนไปส่งนั้นอย่างแน่นอน ทั้งยังคิดไปอีกว่าตนมีกำลังมาก ถ้าตนมีความ
โกรธก็จะกำจัดข้าง ๑๐๐๐ เชือกให้แตกกลาญได้ แต่ด้วยความโกรธอยู่ในใจแล้ว ศีลของ
ตนก็จะถูกทำลายหมด เมื่อข้างพระโพธิสัตว์คิดดังนั้นแล้ว จึงตั้งจิตอธิษฐานไม่โกรธ แม
ใครจะเอาลิ้มมาตอกที่ศีรษะก็จะไม่โกรธ จึงยืนก้มศีรษะนั่งอยู่ไม่หวั่นไหว นายหัตถดาจารย์
จึงเข้าไปจงจวงพาออกเดินทาง ไปถึง เมืองพาราณสีในวันที่ ๗

ฝ่ายข้างผู้เป็นมารดาของข้างพระโพธิสัตว์ รู้สึกว่าบุตรของตนหายไปก็สันนิษฐานว่า บุตรของตนคงจะถูกพระราชาหรืออำมาตย์ของพระราชาจับไปแล้ว เพราะสังเกตเห็นจากความรู้อีกว่า ต้นไม้ในป่าเจริญงอกงามดอกไม้ที่เชิงเขาออกดอกบานสะพรั่ง เพราะบุตรของตนไม่ได้ไปหักกิ่งไม้เหล่านั้นมา เคี้ยวกินเป็นอาหาร นางข้างจึงมีความเศร้าโศกมาก ทั้งยังได้พรรณานาบุตรของตนว่ามีลักษณะดี หากพระราชาหรือพระราชาขุมารผู้ใดผู้หนึ่งนั่งบนคอพญาช้างแล้วจะไม่มีควมหวาดกลัวสิ่งใด ทั้งจะกำจัดเหล่าข้าศึกศัตรูได้ และพญาช้างจะได้รับการเลี้ยงดูตามสมควร

นายหัตถาจารย์เมื่อพาข้างพระโพธิสัตว์เดินมาถึงกลางทาง ก็ส่งข่าวไปกราบทูลพระราชาให้ทรงทราบว่าจับข้าง ได้ออกมาได้แล้ว

พระเจ้าพรหมหัตถ์มีความยินดีมากและตรัสสั่งให้ประทับพระนครด้วยเครื่องประดับต่าง ๆ ให้ปลูกโรงช้างตกแต่งด้วยเครื่องประดับอันวิจิตรสวยงาม เมื่อนายหัตถาจารย์พาข้างพระโพธิสัตว์เข้าสู่โรงช้างที่ประทับด้วยเครื่องหอมต่าง ๆ มีม่านกั้นและประดับเพดานอย่างงดงาม แล้วจึงกราบทูลให้พระราชาทรงทราบ

พระเจ้าพรหมหัตถ์จึงทรงถือโภชนาหารที่มีรสเลิศต่าง ๆ ด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เอง เสด็จมาถึงโรงช้างเพื่อพระราชทานแก่พญาช้างโพธิสัตว์ พร้อมทั้งวิงวอนให้พญาช้างบริโภคาอาหาร โดยตรัสเป็นกาลาวา

คณหาที นาค กพล มา นาค กิสโก ภว

พหุณี ราชกิจจานิ ตานี นาค กริสสสี ฯ

ความว่า คุณกร ข้างตัวประเสริฐ ท่านจงรับคำข่าวบริโภคาเดโช
 คุณกร ข้างตัวประเสริฐ ท่านจงอย่า เป็นผู้ชูปหอมเศร้าโศกเลย
 คุณกร ข้างตัวประเสริฐ ราชกิจทั้งหลายมีเป็นอันมากท่านจงกระทำ
ราชกิจเดโช^๑

^๑ พระราชาภิรมย์ (แจ่ม บุรณนธ์), นิบาตชาดกฉบับหอสมุดวชิรญาณ, ๑๑ . ๑ .

ข้างพระโพธิสัตว์ได้ฟังพระเจ้าพาราณสีจึงวอนให้บริโภคน้ำอาหารจึงกล่าวคาถาว่า

สำ นุน สำ กปณิกา อนุธา อปรินายกา
 ขาณู ปาเทน มฏญเฐติ คิริ จณฺโพรณํ ปติ ฯ

ความว่า ข้าแต่พระราชาผู้มีคุณใหญ่ นางข้างผู้กำพร้า เพราะพลัดพรากจาก
 ขาพเจ้า ทั้งเป็นผู้มีจักขุทั้งสองมืด หาผู้ที่จะนำทางมิได้ เมื่อเดินไปสะดุดตอไม
 ควยเทา ก็จะถูกฏเขาชื่อจณฺโพรณะ (ก็จะล้มคินรนอยู่ ณ เชิงเขาบรรพต ชื่อ
 จณฺโพรณะ)^๑

พระราชาจึงตรัสถามนางนั้นเป็นอะไรกับพญาข้าง

ข้างพระโพธิสัตว์เมื่อจะบอกความจริงที่นางข้าง เชื่อกันนั้นเป็นมารดาของคนกล่าว
 คาถาว่า

มาตา เม สำ มหารราชา อนุธา อปรินายกา
 ขาณู ปาเทน มฏญเฐติ คิริ จณฺโพรณํ ปติ ฯ

ความว่า ข้าแต่มหาราชาเจ้า นางข้างผู้มีจักขุทั้งสองมืด หาผู้จะนำทางมิได้
 เมื่อเดินไปสะดุดตอไมควยเทา จะถูกฏเขาชื่อว่าจณฺโพรณะ นางข้างนั้นเป็น
 มารดาของขาพเจ้า พระพุทธเจ้าชา^๒

พระยาข้างกราบทูลพระราชาว่า คนเป็นผู้เลี้ยงมารดาผู้มีจักขุมืด เมื่อไม่มีคน
 อยู่ควยมารดาจะถึงแก่ความตาย และการที่คนต้องพรากจากมารดาเช่นนี้ อีสริยยศใด ๆ
 ก็ตาม คนไม่ต้องการเลย และขณะนี้มารดาของคนไม่ได้อบรมอาหารมา ๑ วันแล้ว

พระราชาจึงตรัสให้รีบปล่อยพญาข้าง เชื่อกันนั้นไปโดยเร็วเพื่อพญาข้างจะได้ไปอยู่
 กับมารดา เมื่อพญาข้างผู้ประเสริฐ เชื่อกันนั้นพ้นจากปโลกที่เป็นเครื่องผูกก็แสดงทศพิธราช-

^๑ พระราชาภิรมย์ (แจ่ม บุรณนันท), นิบาตชาดกฉบับหอสมุดวชิรญาณ

เอกทสนิบาต และทวาทสนิบาต, ๑๑.๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๘.

ธรรม ๑๐ ประการ แก่พระราชา แล้วถวายโอวาทว่า ขอพระองค์จงอย่าประมาท

ในขณะที่ข้างพระโฑธิสัตว์ผู้ประเสริฐเดินทางกลับเข้าบ้านนั้น มีประชาชนจำนวนมากมายืนส่งพร้อมกับบูชาด้วยเครื่องสักการะอันมีเครื่องหอมและดอกไม้ เป็นต้น

เมื่อข้างพระโฑธิสัตว์ออกจากเมืองพาราณสีก็ตรงไปยังสระบัว โดยมีบริโภคาอาหารเลย เพราะคิดว่าเมื่อตนยังไม่ได้ให้อาหารแก่มารดา ตนจะไม่บริโภคาอาหารใดเลย แล้วเอาเหง้าบัวที่ล้างสะอาดมาเป็นจำนวนมาก พร้อมทั้งสูดน้ำให้เต็มวงแล้ว ไปยังที่อยู่ของนางข้างผู้เป็นมารดา ในขณะนั้นนางข้างออกมานอนอยู่หน้าผ้า ข้างพระโฑธิสัตว์จึงพ่นน้ำรดบนศีรษะของมารดา เพื่อให้ร่างกายเย็นชื่นฉ่ำสดชื่นขึ้น เพราะวามารดาไม่ได้รับริโภคอาหารมาถึง ๑ วัน ต่อจากนั้นข้างพระโฑธิสัตว์จึงเล่าให้มารดาฟังว่าตนถูกพระราชาแห่งเมืองพาราณสีจับไป เพื่อให้เป็นข้างมงคลหัตถ์ข้างพระที่นั่งต้น ขณะนี้พระราชาปล่อยตนออกมาแล้ว ขอให้มารดาลุกขึ้นบริโภคาอาหาร

ข้างผู้เป็นมารดาของพระโฑธิสัตว์มีความยินดีเป็นอย่างยิ่งที่พระเจ้าพาราณสีทรงปล่อยลูกของตน จึงสรรเสริญพระราชา ทั้งขอให้พระองค์ดำรงพระชนมายุยั่งยืนนาน

ฝ่ายพระเจ้าพาราณสีมีความเลื่อมใสศรัทธา ในคุณความดีของพญาข้างโฑธิสัตว์มาก จึงโปรดให้สร้างตำหนักอยู่ใกล้กำแพง เขาจัมโพธะนั้น แล้วเสด็จไปประทับพักแรมอยู่เพื่อพระราชทานภัตตาหารแก่มารดาของพญาข้างและพญาข้างโฑธิสัตว์อยู่เสมอทุกวัน

ในอรรถกถา nibaddha ชาดกกล่าวต่อไปมีความว่า เมื่อมารดาของข้างพระโฑธิสัตว์สิ้นชีวิตลง ข้างพระโฑธิสัตว์ได้จัดการซากศพของข้างผู้เป็นมารดานั้นแล้วก็ไปอยู่ที่อาศรมชื่อกรณิกะ ซึ่งเป็นที่อยู่ของฤๅษี ๕๐๐ คน ที่มาจากป่าหิมพานต์ ข้างพระโฑธิสัตว์ได้ไปปฏิบัติฤๅษีเหล่านั้น

เมื่อข้างพระโฑธิสัตว์ไปแล้ว พระเจ้าพาราณสีให้เอาศีลามาแกะสลักเป็นรูปข้างพระโฑธิสัตว์ ตั้งไว้เพื่อให้ประชาชนทั้งหลายในชมพูทวีปสักการบูชาและมีการฉลองรูปปั้นนั้นเป็นประจำทุกปี

๑ พระราชาภิรมย์ (แจ่ม บูรณนันท), นิบาตชาดกฉบับหอสมุดวชิรญาณ
เอกทสนิบาต และทวาทสนิบาต, ๑๑. ๑๒.

และในนาควัตถุที่ท่านศิริมั่งคณาจารย์ยกมาเป็นตัวอย่างในมงคลที่ป็นั้น ได้กล่าว
ว่า เมื่อช่างผู้เป็นมารดาของช่างพระโพธิสัตว์สิ้นชีวิตลงแล้ว พระเจ้าพาราณสีทรงช่วย
เหลือในการทำฃาปนกิจศพให้ แล้วสร้างอาศรมหลังหนึ่งลงในที่ฃาปนกิจนั้น แล้วพระองค์
เสด็จกลับเข้าสู่พระนคร ต่อมาฤๅษี ๕๐๐ คนลงมาแต่ป่าหิมพานต์ได้มาอาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์
อาศรมนั้น พระเจ้าพาราณสีก็ยกทานวัตรนั้นถวายฤๅษีเหล่านั้น ครั้นช่างพระโพธิสัตว์สิ้นชีวิต
ลง พระราชาโปรดให้กระทำรูปสลักศิลาช่างพระโพธิสัตว์เหมือนดังที่กล่าวมาข้างต้น^๑

เรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตของช่างมาตุโปสกะจากชาดกเรื่องนี้ ทำให้เราได้รับความ
รู้เกี่ยวกับธรรมชาติต่าง ๆ ของช่าง เช่น การดำรงชีวิตเป็นช่างโชนของช่างมาตุโปสกะ
ช่างโชนก็คือช่างที่แยกตัวออกจากโชนลง ไปหากินอยู่ตามลำพัง เชือกเดียว ด้วยสาเหตุ
อย่างใดอย่างหนึ่ง กล่าวคือช่างเชือกนั้นอาจเกิดความเบื่อหน่ายรำคาญช่างในโชนหรือ
อาจแยกตัวออกจากโชนเพื่อรอการตั้งโชนใหม่ เพื่อตนจักเป็นหัวหน้าโชน หรืออาจ
เป็นช่างที่อยู่ในวัยชรา อยากอยู่ตามลำพังอย่างสงบเงียบ ช่างโชนเป็นช่างที่มีความสา-
มารดรอบคอบ ในการช่วยเหลือตนเอง และโดยทั่วไปช่างโชนมักเป็นช่างที่ร่ำรวย

ช่างมาตุโปสกะในเรื่องนี้เดิมเป็นหัวหน้าโชนช่าง และเลี้ยงกุมารดาที่อยู่ใน
วัยชราและตาบอด แต่ภายหลังเกิดเบื่อหน่ายบริวารช่างที่ไม่มีความซื่อสัตย์ คือกินผลไม้ที่
ตนฝากไปให้มารดาเสียเองหมด มารดาของช่างพระโพธิสัตว์จึงไม่ได้รับผลไม้ นั้น ช่าง
พระโพธิสัตว์จึงพามารดาผละออกไปอยู่กันตามลำพัง เพื่อตนจะได้ปฏิบัติต่อมารดาอย่างเต็มที่
โดยไปอยู่ที่เชิงเขาฉฉโทรณะ ช่างพระโพธิสัตว์จึงมีลักษณะเป็นช่างโชน แต่ที่ต่างไปหน่อย
หนึ่งคือไม่ได้แยกออกมา เชือกเดียว พามารดาออกมาด้วย

เกี่ยวกับการเลือกที่อยู่อาศัยของช่าง ซึ่งผู้วิจัยสังเกตุจากเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยว
กับช่างดังกล่าวมาแล้วว่า ธรรมชาติของช่างนั้นชอบอยู่ในบริเวณที่ร่มเย็น มีสระน้ำ หรือ
ลำธาร และในแหล่งนั้นมีอาหารของช่างอุดมสมบูรณ์ มีถ้ำเป็นที่อยู่อาศัย ดังนั้นช่างพระ-

^๑ ศิริมั่งคณาจารย์, มงคลที่ป็น. เล่ม ๓, แปลโดยพระพรหมมุนีวัตราชูปุระณะ.

โพธิสัตว์จึง เลือกสถานที่เช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้วได้อย่างเหมาะสมทุกประการ กล่าวคือ เลือกสถานที่เชิง เขาฉิมโพรณะ ซึ่งคงจะมีความร่มเย็นดี มีด้าเป็นที่อาศัย มีสระบัวสำหรับ ลงเล่นน้ำ และถอนเหง้าบัวมากิน และมีต้นไม้ต่าง ๆ ซึ่งเป็นอาหารของช้าง และสถานที่นี้ ต้องเป็นสถานที่ที่เงียบสงบ ทั้งคงอยู่ในป่าลึก

นอกจากนั้นเราได้ทราบถึงความอดทน และความมีสังขะของช้างพระโพธิสัตว์ในเรื่องนี้อันเป็นลักษณะพิเศษที่สมควรยกย่องคือสามารถอดอาหารได้นานถึง ๗ วันเพราะช้างพระโพธิสัตว์ยังไม่ได้ให้อาหารแก่มารดาคนจึงไม่บริโภคอาหารใดเลย ทั้ง ๆ ที่เราทราบแล้วว่าช้างมีรูปร่างใหญ่โตต้องกินอาหารมาก และต้องกินอาหารอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นทั้งช้างพระโพธิสัตว์และมารดาของช้างพระโพธิสัตว์มีความอดทนเป็นเลิศ และนอกจากนี้ยังได้เห็นการแก้ความอ่อนเพลียจากการอดอาหารโดยช้างพระโพธิสัตว์พ่นน้ำรดศีรษะของมารดา ทำให้มารดาได้รับความเย็นชื่นฉ่ำมีความสดชื่นขึ้น แล้วให้มารดากินเหง้าบัวที่สะอาด ซึ่งเป็นอาหารที่ช้างชอบมาก

ยิ่งกว่านั้นการที่พระเจ้าพาราณสีทรงพอพระทัยในลักษณะของช้างพระโพธิสัตว์นั้น เพราะช้างเชือกนี้มีรูปร่างสูงใหญ่ มีผิวกายสีขาวเป็นที่สังเกตได้อย่างชัดเจนว่าเป็นช้างเผือกที่มีลักษณะดีเป็นมงคล เช่นเดียวกับที่นายพราณเห็น แม่มารดาของช้างพระโพธิสัตว์ก็ทราบดีว่า ลูกของตนมีลักษณะดี และคิดว่าถ้าลูกของตนได้เป็นพระราชาพหะหนะของพระราชา ก็จะเป็นกำลังสำคัญของพระราชา ทั้งทำให้พระราชาไม่หวาดกลัวต่อศัตรู และจะเป็นกำลังในการขยายอาณาเขตบ้านเมืองให้กว้างขวางออกไปทั้งจะเป็นสิริมงคลแก่เมือง

แสดงว่าผู้เขียนนรรถกถาชาดกในพุทธศาสนามีความรู้ และคุ้นเคยเกี่ยวกับช้างเป็นอย่างดี ตลอดจนรูธรรมชาติของช้าง สามารถบรรยายสถานที่อยู่ของช้างให้เราเห็นได้อย่างชัดเจน และรูลักษณะที่ดีของช้าง อนึ่งในสมัยก่อนพระเจ้าแผ่นดินใช้ช้างเป็นพระราชาพหะหนะในการออกศึกและการเดินทาง ฉะนั้นการเลือกช้างมาเป็นพระราชาพหะหนะจึงเป็นสิ่งสำคัญที่จำเป็นมาก และคนมีความเชื่อว่า ช้างเผือกที่มีลักษณะดีนั้นมีกำลังมาก ถือเป็นมงคลแก่บ้านเมือง ดังนั้นช้างพระโพธิสัตว์เชือกนี้จึงเป็นที่ต้องพระราชประสงค์ของพระเจ้าพาราณสี แต่ช้างพระโพธิสัตว์ไม่อาจรับหน้าที่นั้นได้เพราะตนต้องเลี้ยงดูมารดา

นอกจากนี้เป็นที่น่าสังเกตว่า อุปนิสัยของนายพรานป่าผู้หลงทาง เป็นผู้เนรคุณต่อผู้มีคุณ มีความโลภ เห็นแก่เงินรางวัล เป็นเหตุให้มีการพรากรบุตรผู้เป็นที่พึงของมารดาไปจากมารดาผู้ชราและตาบอดที่ช่วยเหลือตนเองไม่ได้ แต่เพราะการเห็นแก่ได้ของนายพรานผู้นั้นกลับเป็นผลดีที่พาช่างพระโพธิสัตว์มาให้พระเจ้าพาราณสีและชาวเมืองพาราณสีรู้จักและคุณความดีของพระโพธิสัตว์ได้เป็นที่ประทับใจของพระเจ้าพาราณสีและชาวเมืองยิ่งนัก

จากเรื่องนี้ เราจะเห็นน้ำใจของช่างมาตุโปสกะหรือช่างพระโพธิสัตว์ว่า เป็นช่างที่มีความกตัญญูมีการปฏิบัติเลี้ยงดูมารดาด้วยใจที่มั่นคง หวังเป็นช่างที่มีคุณธรรมและศีลธรรมช่วยเหลือนายพรานผู้หลงทางและยอมให้นายหัตถ์อาจารย์จับตัวไปอย่างง่ายดาย การปฏิบัติตนได้อย่างดีเลิศของช่างมาตุโปสกะทำให้ช่างนั้นได้รับการปลดปล่อยให้เป็นอิสระ ได้รับการยกย่อง นับถือ เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาของพระเจ้าพาราณสี เป็นที่สักการบูชาของชาวเมืองพาราณสี พระเจ้าพาราณสีจึงทรงให้สร้างที่พัก และเสด็จไปประทับอยู่ใกล้ที่อยู่ของช่างพระโพธิสัตว์และมารดาของช่างนั้น เพื่อพระองค์จะได้พระราชทานภัตตาหารให้แก่มารดาของช่างพระโพธิสัตว์และช่างพระโพธิสัตว์ทุกวันเป็นนิจ

เราจะเห็นได้ว่าการที่พระเจ้าพาราณสีเสด็จไปประทับอยู่ใกล้กับช่างผู้มีจิตใจที่มีความกตัญญูอย่างยอดเยี่ยม มีคุณธรรมเป็นเลิศเช่นนั้น คงจะเป็นกำลังใจให้พระองค์ทรงกระทำความดียิ่งขึ้น มีน้ำพระทัยเปี่ยมไปด้วยพระเมตตา พระกรุณา ทรงปกครองประชาชนให้อยู่ร่มเย็นเป็นสุข ทั้งเป็นการแสดงว่าคนที่มีความสุขใจ ย่อมกระทำแต่ความดีมีใจเอื้อเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นให้ได้รับความสุขด้วยดังที่ได้ทราบเรื่องราวที่พระองค์ทรงให้สร้างอาศรมให้เป็นที่อยู่ของฤๅษี ๕๐๐ คน ในที่ที่สถาปนากิจสมารดาของพระโพธิสัตว์ ยิ่งกว่านั้นเมื่อช่างพระโพธิสัตว์สิ้นชีวิตลงพระองค์ทรงให้สร้างรูปปั้นศิลาช่างพระโพธิสัตว์นั้นเพื่อให้คนทั้งหลายเห็นตัวอย่างของลูกที่ดี เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจให้เห็นว่าผู้กระทำความดี ย่อมได้รับการยกย่องสรรเสริญ และเป็นที่ยกการบูชา ทั้งเป็นเครื่องเตือนใจให้ประชาชนกระทำแต่ความดี และรูปปั้นนั้นจะเป็นเครื่องเตือนใจคนไปอีกเป็นเวลานานแสนนาน

ตามที่ผู้วิจัยได้แสดงความคิดเห็น และยกตัวอย่างเกี่ยวกับบุตรเลี้ยงมารดาจากชาตกเรื่องนี้นั้น เพราะเป็นที่ทราบกันดีแล้วว่ามารดา บิดา เป็นผู้ให้กำเนิด เลี้ยงดู อบรม

สั่งสอนบุตรของตน ให้รู้จักหาเลี้ยงชีพได้ ดังนั้นจึงถือว่าบิดามารดา เป็นผู้ที่มีพระคุณสูงหาที่
 เปรียบมิได้ บุตรที่มีความสำนึกในพระคุณของมารดาบิดาอยู่เสมอ มีความกตัญญูเลี้ยงดูตอบ
 แทนสนองคุณในยามที่มารดาบิดาอยู่ในวัยชราหรือได้รับความทุกข์ยาก บุตรนั้นจึงได้รับการ
 ยกย่องสรร เสริญอย่างสูงยิ่ง ดัง เรื่องมาตุโปสกะที่พระพุทธเจ้าทรงปรารภขึ้นมาี้แสดงให้
 เห็นว่า การที่บุตร เลี้ยงดูมารดาบิดานั้นมีอันสืบส่งมาก แม้เมื่อบุตรนั้นตกอยู่ในอันตรายก็จะ
 ได้รับความปลอดภัย ทั้งไม่ว่าบุตรจะเป็นพระภิกษุ หรือแม้เป็นสัตว์เดรัจฉาน ในที่นี้เป็นช้าง
 ขอมได้รับการยกย่อง เป็นที่สักการบูชาของคนทั้งหลาย แม้ตัวจะตายไปก็ยังเป็นที่ระลึกถึง
 และยังเป็นที่ยกการบูชา ซึ่งจะเห็นได้จากในเรื่องนี้ที่กล่าวว่าชาวชมพูทวีปจะพากันมาสัก-
 การบูชารูปศิลาสลักของช้างมาตุโปสกะนั้นเป็นประจำทุกปี

ช้างมहिพามุข

ช้างมहिพามุข เป็นช้างพระที่นั่งของพระเจ้าพรหมทัตแห่ง เมืองพาราณสี

ช้างมहिพามุข แปลว่า ช้างหน้านาง

คำว่า มहिพา แปลว่า นาง

มุข แปลว่า หน้า

ตามธรรมดาช้างพัง เมื่อดูข้างหน้าสวยงาม ดูข้างหลังไม่งาม ช้างมहिพามุขได้
 ชื่อเช่นนี้เพราะมีหน้างามเหมือนหน้านางช้าง ดูข้างหลังไม่งาม

พระพุทธเจ้าทรงยกเรื่องราวของ ช้างมहिพามุขขึ้นมา เพื่อตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลาย
 ฟัง เป็นเรื่อง เตือนใจที่ภิกษุรูปหนึ่งมีนิสัยคบคนง่าย

ดินก่าเน็ด ช้างมहिพามุข เป็นช้างที่อยู่ในเมืองพาราณสี

รูปร่างลักษณะ ช้างมहिพามุขเป็นช้างมงคลที่ดีที่มีหน้างามเหมือนหน้านางช้างพัง เป็นช้างที่
 เฉลียวฉลาด จำเก่ง เป็นช้างที่มีศีลบริบูรณ์ และมีมารยาทสงบ สงัดข่มไม่เบียดเบียนผู้อื่น

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่เวฬุวนารามนอก เมืองราชคฤห์ เป็นอารามที่พระ-

เจ้าพิมพิสารแห่งกรุงราชคฤห์ถวายแด่พระองค์ มีภิกษุรูปหนึ่ง ไปฉันอาหารที่คยาสี่สะ ซึ่งเป็นที่ตั้งสำนักของพระเทวทัต จนเป็นเหตุให้พระภิกษุในสำนักของพระพุทธเจ้าพากันตำหนิภิกษุรูปนั้น ภิกษุรูปนั้นยอมรับว่าไปฉันอาหารที่คยาสี่สะจริง แต่พระเทวทัตไม่ได้ถวายอาหารแก่ตน คนอื่นต่างหากที่ถวายอาหารนั้น

การที่ภิกษุในสำนักของพระพุทธเจ้าไม่พอใจในการที่ภิกษุรูปนั้น ไปเกี่ยวข้องกับพระเทวทัต เนื่องมาจากพระเทวทัตซึ่งเป็นพระญาติของพระพุทธเจ้ามาบวชในพุทธศาสนาแล้วประพฤติชั่วต้องการเป็นใหญ่ในหมู่ภิกษุสงฆ์ และพระเทวทัตทำให้พระเจ้าอชาตศัตรูโอรสของพระเจ้าพิมพิสารมีความเลื่อมในศรัทธาในตน พระเจ้าอชาตศัตรูสร้างวัดคยาสี่สะถวายพระเทวทัต พร้อมทั้งนำอาหาร มีข้าวสาสี่หอม และอาหารที่มีรสดี ไปถวายวันละ ๕๐๐ หม้อเสมอทุกวัน ด้วยลาภสักการะนี้ทำให้พระเทวทัตมีภิกษุในสำนักเพิ่มมากขึ้น

การที่ภิกษุรูปที่กล่าวนี้ไปฉันอาหารที่คยาสี่สะก็เพราะศิษย์ของพระเทวทัตชักชวนไป จนเป็นที่รู้และเป็นที่ตำหนิของภิกษุในสำนักของพระพุทธเจ้า เพราะพระเทวทัตมีความประพฤติไม่ดี เป็นปฏิปักษ์ต่อพระพุทธเจ้า ดังนั้นการที่พระภิกษุรูปนั้นไปฉันอาหารในสำนักของพระเทวทัตจึงเป็นการไม่สมควร

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบเรื่องราวนี้แล้วจึงทรงแนะนำภิกษุรูปนั้นให้ประพฤติตนเสียใหม่ เพราะพระเทวทัตประพฤติตนไม่ถูกต้องทั้ง เป็นผู้มีศีลชั่วไม่ควรคบหาสมาคมด้วย พระองค์ตรัสว่า ภิกษุรูปนั้นมักคบคนง่าย ๆ เสมอ ไม่เลือกว่าเป็นใคร มีความเหมาะสมเพียงใด และเพื่อจะแสดงโทษของการคบคนพระองค์จึงทรงแสดงเรื่องข้างมหิฬามุขเป็นอุทาหรณ์ดังต่อไปนี้

ข้างมหิฬามุขเป็นช่างมงคลหัตถ์ เป็นช่างพระที่นั่งของพระเจ้าพรหมทัตแห่งเมืองพาราณสี คืนหนึ่งมีโจรหลายคนนัดพบกันข้างโรงช่างปรึกษาหารือเกี่ยวกับโจรกรรม พร้อมทั้งอบรมสั่งสอนในอุบายความคิดของโจรว่า ให้ทำลายอุโมงค์ และตัดช่องฝายยาใหม่ทีกันให้เหมือนช่องทางและทำขำที่เตียนโล่ง ไม่มีคันไม้ก็คขวาง แล้วลักสิ่งของไป และกล่าวขำว่าคนที่ เป็นโจร เมื่อลักทรัพย์แล้วต้องฆ่าเจ้าทรัพย์เสีย หรือมิฉะนั้นก็ทำร้ายเจ้าของทรัพย์ให้ทุพพลภาพก่อนแล้วจึงเอาทรัพย์ไปเพราะเจ้าของทรัพย์ไม่อาจติดตามจับตัวโจรได้ พร้อมทั้งกันแน่นว่า ขึ้นชื่อว่าโจรต้องไม่มีศีล ต้องประพฤติให้ร้ายกาจแล้วกล้าจึงจะดี เมื่อกล่าว

เสร็จก็พากันกลับไป คืนต่อมาพวกโจร เหล่านั้นก็มาพบปะสั่งสอนกัน เช่นนั้นอีก เป็นดังนี้
หลายครั้งหลายหน

ฝ่ายข้างมหิพามุขได้ฟังคำอบรมสั่งสอนของโจรอยู่บ่อย ๆ คิดว่าคนเหล่านั้นสอน
ตน จึงคิดว่าตนจะต้องมีความประพฤติให้ร้ายกาจ แกล้งกล้า มีกิริยาหยาบช่าดูร้าย ครั้น
เวลาเช้าข้างมหิพามุขก็จับคนเลื่องข้างที่เข้าไปใกล้ด้วยวง แล้วฟาดลงกับพื้น ทำให้คน
เลื่องข้างคนนั้นสิ้นชีวิต เมื่อคนเลื่องข้างคนอื่นเข้ามาอีก ก็ถูกข้างมหิพามุขฆ่าตายอีก พญา
ข้างกระทำอยู่เช่นนั้น จนคนเลื่องข้างสิ้นชีวิตลงไปหลายคน

ดังนั้นราชบุรุษจึงนำความขึ้นกราบทูลพระเจ้าพรหมทัตให้ทรงทราบ พระเจ้า-
พรหมทัตจึงตรัสสั่งให้พระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นอำมาตย์และเป็นนักปราชญ์ในพระราชสำนักไปสืบดู
สาเหตุที่พญาข้างมีใจเหี้ยมโหดดูร้ายเช่นนั้น

อำมาตย์พระโพธิสัตว์ไปพิจารณาตรวจดูร่างกายของพญาข้างแล้วเห็นว่าไม่มีโรค
ใด ๆ ที่จะเป็นสาเหตุให้พญาข้างมีใจเหี้ยมโหดได้ จึงคิดว่าอาจมีบุคคลใดบุคคลหนึ่งมา-
กล่าวสอนให้พญาข้างทำเช่นนั้น หรืออาจเป็นบุคคลมาพูดใกล้โรงข้าง ทำให้พญาข้างได้รับ
ความรู้ในทางที่ผิดกลายเป็นข้างดูร้ายไป เมื่อคิดดังนั้นแล้วอำมาตย์พระโพธิสัตว์จึงซักถาม
คนเลื่องข้างว่า ในเวลากลางคืนมีใครมาพูดใกล้โรงข้างบ้าง คนเลื่องข้างจึงแจ้งให้อำ-
มาตย์ทราบว่า ในเวลากลางคืนมีโจรหลายคนมาพบกันแล้วสอนอบรมความเป็นโจรที่ข้าง
โรงข้างเป็นเวลาหลายครั้ง

เมื่อพระโพธิสัตว์สืบได้เรื่องราวแล้วก็กราบทูลพระเจ้าพรหมทัตว่า ร่างกายของ
พญาข้างไม่มีโรคภัย แต่พญาข้างฟังคำของพวกโจรจึงมีกิริยาดูร้ายเช่นนั้น และเพื่อแก้ไข
เรื่องนี้พระโพธิสัตว์กราบทูลขอให้พระเจ้าพรหมทัตทรงจัดสมณพราหมณ์ไปแสดงคำสอนเกี่ยว
กับความประพฤติที่มีศีลธรรมให้พญาข้างฟังทุกวัน

พระเจ้าพรหมทัตจึงทรงส่งสมณพราหมณ์ไปนั่งในโรงข้าง สอนเรื่องศีลและความ
ประพฤติดี ตามคำทูลของอำมาตย์พระโพธิสัตว์ โดยสอนข้างว่า พญาข้างเป็นข้างพระที่นั่ง
ไม่ควรทำร้ายผู้ใด ไม่ควรทำให้ผู้ใดตาย ควรมีศีลและมารยาทงาม ควรประกอบด้วยขันติ
คือความอดทน และพญาข้างต้องมีเมตตาต่อสัตว์ทั้งหลาย

ข้างมหิฬามุข ได้อื่นคำพูดอันเป็นศีลกลา เช่นนั้นก็คิดว่า สมณพราหมณ์ที่มานั่งสั่งสอน
ตน จึงคิดว่าตั้งแต่บัดนี้ต่อไปตนจะอยู่ในศีล จะมีกิริยาดี แล้วก็กลับตัวเป็นผู้มีศีลตั้งเดิม มิได้
เบียดเบียนทำร้ายผู้ใดอีก

เรื่องการ เชื่อง่ายนี้พระโพธิสัตว์ได้แสดงให้เห็นโดยกล่าวเป็นคาถาพูดถวายพระ
เจ้าพรหมทัตว่าดังนี้

ปฺรณวโจราน วโจ นิสุมม มหิฬามุโข โปถยมานุจาริ
สุสฺสณฺณคานํ ทิ วโจ นิสุมม กชฺชุตโม สพฺพคุณฺสุ อญฺจาติ ฯ

ความว่า พญาข้างมหิฬามุข เทียวทูปตีคนเพราะได้สับคำของพวกโจรมาก่อน
พญาอุชสารอันอุดมตั้งอยู่แล้วในคุณทั้งปวง เพราะได้สับคำของผู้มีศีลอันสำรวม
ดีแล้ว^๑

พระเจ้าพรหมทัตมีพระราชดำรัสกล่าวชมพระโพธิสัตว์ว่า พระโพธิสัตว์ทราบอัธ-
ยาศัยของผู้นั้นแม้แต่สัตว์เดรัจฉานได้ก็ จึงพระราชทานฐานันดรอันยิ่งใหญ่แก่พระโพธิสัตว์

การที่พระพุทธเจ้าทรงยกตัวอย่างข้างมหิฬามุขซึ่ง เมื่อฟังคำของโจรก็มีนิสัยร้าย
เยี่ยงโจร เมื่อฟังคำสอนของสมณพราหมณ์ก็มีศีลบริบูรณ์ มีมารยาทงาม มาแสดงแก่ภิกษุ
ทั้งหลายนั้นเพื่อทรงชี้ให้เห็นว่า การอยู่และการคบหาใกล้ชิดผู้ใดก็มีนิสัยเหมือนผู้นั้น เมื่อคบ
คนพาลก็พลอยเป็นพาล เมื่อคบบัณฑิตก็พลอยเป็นบัณฑิต

จากชาดกเรื่องข้างมหิฬามุข พระพุทธเจ้าทรงสืบอนุสนธิประชุมชาดกว่า ข้างชื่อ
มหิฬามุขนั้นมา เกิดเป็นภิกษุผู้ไปคบกับฝ่ายที่เป็นปฏิปักษ์ของพระองค์ พระเจ้าพาราณสีมา เกิด
เป็นพระอานนท์ อำมาตย์ผู้ไปสืบส่วนสาเหตุของความเปลี่ยนแปลงของข้างมา เกิดเป็นพระ
องค์ในชาตินี้

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, นิบาตชาดกฉบับหอสมุดวชิรญาณ,
พิมพ์ครั้งที่ ๒. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไท, ๒๔๖๒), ๑ : ๑๘๖.

จากเรื่องนี้แสดงให้เห็นว่าช่าง เป็นสัตว์ฉลาด สามารถฟังคำสั่งสอนได้อย่างเข้าใจ และปฏิบัติได้โดยง่ายไม่ว่าในทางที่ไม่ดีและในทางที่ดี นอกจากนั้นเป็นที่น่าสังเกตว่า ช่างมีบุญใหญ่สามารถรับฟังเสียงการสนทนาของพวกโจรได้ชัดเจน แม้ไม่เห็นตัวคนพูดก็ตาม

ช่างของอลีนจิตต कुमार

ช่างของอลีนจิตต कुमार คือ พญาช่าง เผือกผู้เป็นสหายของพระเจ้าพรหมทัตแห่งเมืองพาราณสีซึ่ง เป็นพระราชบิดาของ เจ้าชายอลีนจิตต कुमार

พระเจ้าพรหมทัตสิ้นพระชนม์ลงก่อนที่พระกุมารจะประสูติ เป็นเหตุให้พระเจ้าโกศลราชชกกองทัพมาล้อมเมืองพาราณสีไว้ เพื่อครอบครองขยายอำนาจของพระองค์ ดังนั้นบรรดาทหารและชาวเมืองพาราณสีจึงช่วยกันรักษาเมืองไว้ และขอหยุดพักรบต่อพระเจ้าโกศลเพื่อรอให้พระอัครมเหสีของพระเจ้าพาราณสีประสูติพระราชโอรสก่อน ครั้นพระราชโอรสประสูติแล้ว ประชาชนมีจิตใจราเริงไม่ทอดถอย พระราชกุมารจึงได้นามว่า "อลีนจิตต कुमार" เพราะมีความหมายว่า พระกุมารทรงทำให้ประชาชนและทหารมีจิตใจราเริงไม่ทอดถอย ทรงเป็นผู้ชนะใจของประชาชน ทรงเป็นเหมือนผู้ปลุกปลอบใจอันระทกท้อของประชาชน

เมื่อประสูติพระราชกุมารพระอัครมเหสี จึงได้แจ้งข่าวการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าพรหมทัตให้พญาช่าง เชื่อกันนทราบ และนำพระกุมาร ไปให้พญาช่างช่วยรักษาพระราชบัลลังก์ให้ เป็นผลให้พญาช่าง เผือกมีความเพียรพยายามอย่างยิ่ง นำทหารออกจับพระเจ้าโกศลราชผู้เป็นศัตรู เพื่อรักษาพระราชบัลลังก์ถวายแด่พระกุมาร หังได้เมืองขึ้นคือแคว้นโกศล เป็นการขยายอาณาเขตและอำนาจของอลีนจิตต कुमार ด้วย

กัณท์กะเนติ ช่างของอลีนจิตต कुमार เป็นช่างที่มีกัณเฑาะในป่าในตำบลหนึ่งนอกเมืองพาราณสี

ลักษณะและตระกูล เป็นช่างพลายเผือกชาติอาชาไนย^๑ ที่อยู่ในตระกูลสูง สามารถฝึกหัดได้ง่าย เป็นช่างประเสริฐที่มีร่างกายแข็งแรงร้องเสียงดัง ทำให้ทหารข้าศึกตกใจไม่อาจรวมกำลังกันได้ เป็นช่างที่มีความเพียรพยายามทำงานในหน้าที่ได้อย่างดีที่สุดใน

เรื่องช่างของอลีนจิตตกุมารนี้ พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นมาตรัสให้พระภิกษุทั้งหลาย ฟังขณะที่พระองค์ประทับอยู่ที่เขตวันมหาวิหาร เมืองสาวัตถี เพื่อทรงให้กำลังใจแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ผู้เกิดความเบื่อหน่ายละความพากเพียร พระองค์ตรัสเล่า เรื่องในชาติก่อนที่ภิกษุรูปนี้ เกิดเป็นช่างเผือกชาติอาชาไนย มีความเพียรพยายามจนได้เมืองพาราณสีซึ่งมีอาณาเขตถึง ๑๒ โยชน์ ถวายแด่เจ้าชายอลีนจิตตกุมาร ครั้นมาในชาตินี้ภิกษุรูปนี้ได้บวชในพุทธศาสนา ได้ศึกษาพระธรรมวินัย แต่ไม่ทราบเพราะเหตุใดจึงละความเพียรเสีย พระพุทธเจ้าตรัสเล่านิทานที่มีมาแล้วตามที่ภิกษุทั้งหลายทูลอาราธนาดังต่อไปนี้

ในอดีตกาลพระเจ้าพรหมทัตครองราชสมบัติในเมืองพาราณสี มีช่างไม้พวกหนึ่งจำนวน ๕๐๐ คน อยู่ในตำบลหนึ่งไม่ไกลจากเมืองพาราณสี ช่างไม้เหล่านั้นจะลงเรือทวนกระแสน้ำขึ้นไปตัดไม้เพื่อทำเครื่องเรือนขนบรทุกมายังบ้านของตน สร้างเป็นเรือนต่าง ๆ เป็นเรือนชั้นเดียวบ้าง เป็นเรือน ๒ ชั้นบ้าง จดตัวไม้ที่ประกอบตัวเรือนไว้ แล้วขนลงเรือบรทุกไปขายในเมืองพาราณสี ผู้ใดต้องการบ้านแบบไหนพวกช่างไม้ก็ทำให้อย่างนั้น ได้รับเงินเป็นกหาณะตามสมควรแก่ราคาก็กลับบ้าน พวกช่างไม้เหล่านี้หาเลี้ยงชีพเช่นนี้สืบต่อมา

ครั้งหนึ่งพวกช่างไม้พากันไปตั้งกองล้อมรั้วตัดไม้อยู่ในป่า มีช่างพลายเชือกหนึ่งเที่ยวหากินอยู่ไม่ไกลจากพวกช่างไม้สัก ช่างเชือกนั้นไปเหยียบตอไม้ เลียนตำเท้าแทงเข้า

^๑ "อาชาไนย," พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๕๓) : ๑๐๑๘.

อาชาไนย แปลว่า กำเนิดดี พันธุ์ตระกูลดี รุ้รวดเร็ว ฝึกหัดมาดีแล้ว คน ม้า ช่างที่ฝึกหัดดีแล้ว เรียกว่า บรูษอาชาไนย ม้าอาชาไนย ช่างอาชาไนย.

ไปติดอยู่ในพื้นเท้าไม้หลุดออกมา เท้าของข้าง เชือกนั้นจึงบวมเป็นหนองได้รับความเจ็บปวดมาก ครั้นเมื่อได้ยินเสียงคนตัดไม้อยู่ใกล้ ๆ แดวนั้น จึงคิดว่าตนจะมีชีวิตรอดได้ต้องอาศัยคนพวกนี้ช่วยดึงไม้ที่เท้าให้ เมื่อคิดดังนั้นแล้วข้าง เชือกนั้นจึงเดินหาแขก ๓ ขาไปนอนลงใกล้ ๆ ที่นั้น เป็นเหตุให้พวกช่างไม้เหล่านั้นพากันไปดูข้าง เชือกนั้น เห็นเท้าของข้างบวมมีเส้นดำเท้า จึงช่วยกันค่อย ๆ กรีดเนื้อรอบเส้นด้วยมีดที่คม ๆ อย่างเบา ๆ พอเป็นร่องจับ เส้นตอไม้อย่างถนัด ก็พากันฉุดกระชากเส้นนั้นหลุดออกมา แล้วบีบหนองออกให้หมดพร้อมกับชำระแผลด้วยน้ำอุ่น ๆ ผลสมยาที่สมควรทาพอไว้ ต่อมาไม่นานแผลนั้นก็หายเป็นปกติ

ข้าง เชือกนั้นเมื่อแผลหายดีแล้วมีความสบายตัว ก็คิดถึงบุญคุณของพวกช่างไม้ต้องการจะตอบแทนคุณ จึงอยู่ช่วยพวกช่างไม้ ยกไม้ หีบเครื่องมือ ถูสายวัด คว้างวงให้ช่างไม้ตีเส้น ช่วยทำงานทุกอย่าง เป็นการผ่อนแรงของพวกช่างไม้ ทำให้พวกช่างไม้สบายขึ้น และเมื่อถึง เวลารับประทานอาหาร พวกช่างไม้ก็แบ่งข้าวให้แก่ข้าง เชือกนั้นคนละปั้น รวม ๕๐๐ ปั้น อย่างนี้ทุกวัน

ข้าง เชือกนั้นมีลูกช่างอยู่เชือกหนึ่ง เป็นช่างปลายเผือกชาติอาชาไนย เป็นช่างเผือกที่อยู่ในตระกูลสูง สามารถฝึกหัดได้ง่าย ครั้นต่อมาเมื่อข้าง เชือกนั้นเห็นว่าตนอยู่ในวัยชรา มีกำลังลดถอยลงคิดจะให้ลูกช่างที่ตนชอบไว้ในป่าให้ทำงานแทนตน จึงไปพาลูกช่างมาจากป่า แล้วอบรมสอนการทำงานหลายอย่างตามที่ตนเคยช่วยช่างไม้เหล่านั้น ต่อจากนั้นช่างปลาย เชือกนั้นก็มอบลูกช่างให้แก่พวกช่างไม้ ส่วนตนเองก็ท่องเที่ยวไปตามอัมชฉาลัย

ฝ่ายลูกช่างเผือกนั้น ก็อยู่รับใช้งานของพวกช่างไม้ทุกอย่าง เมื่องานเล็กลงอาบน้ำ เล่นน้ำในแม่น้ำ ข้าง เผือก เชือกนี้เป็นช่างที่มีมารยาทดี ไม่คร่ำครวญ เป็นเพื่อนเล่นของพวกลูก ๆ ของช่างไม้เหล่านั้น พวกเด็ก ๆ จะพากันปั้นป้ายจับงวง จับงาของข้างได้ทุกอย่าง

นอกจากนั้นตามธรรมเนียมชาวชาติอาชาไนย มีช่าง ม้า เป็นต้น จะไม่ปล่อยให้จัจจระและปัสสาวะลงในแม่น้ำ แม้ลูกช่างเผือก เชือกนี้ก็ไม่ปล่อยให้จัจจระและปัสสาวะลงในแม่น้ำเช่นเดียวกัน และจะไปถ่ายอุจจาระและปัสสาวะในที่ไกลจากฝั่งแม่น้ำออกไป

บังเอิญวันหนึ่งฝนตกหนัก น้ำป่าไหลนอง น้ำจึงพัดอุจจาระแห้งของข้างเผือก เชือกนั้นลอยไปตามกระแสน้ำ อุจจาระแห้งนั้นลอยไปติดอยู่ในซุ่มไม้ที่หน้าเมืองพาราณสี ขณะนั้นเจ้าหน้าที่เลี้ยงช้างพาช้างหลวงจำนวน ๕๐๐ เชือกลงไปที่หน้าน้ำเพื่ออาบน้ำ ช้างเหล่านั้นได้กลิ่นอุจจาระของข้างเผือกชาติอาชาไนย ก็แสดงกิริยาตื่นตกใจวิ่งหนี ไม่มีช้างเชือกใดกล้าลงอาบน้ำที่หน้านั้นเลย

คนเลี้ยงช้างจึงนำเรื่องนี้ไปแจ้งแก่นายหัตถาจารย์ผู้ฝึกช้าง โดยคิดว่าอาจมีอันตรายในน้ำนั้น นายหัตถาจารย์จึงไปสืบดู ก็พบอุจจาระเป็นก้อนของข้างเผือกลอยติดอยู่ในซุ่มต้นไม้ จึงคิดว่าอุจจาระของข้างเผือกคงเป็นต้นเหตุให้ช้างเหล่านั้นตื่นตกใจ นายหัตถาจารย์ จึงขออนุจจาระนั้นขึ้นมา แล้วขยำลงในถาดที่มีน้ำเต็ม เมื่ออุจจาระของข้างเผือกละลายเข้ากับน้ำแล้วก็ให้นำไปทาทั่วร่างกายของช้างทุกเชือก ทำให้ช้างเหล่านั้นมีกลิ่นหอมอย่างประหลาด เมื่อนายหัตถาจารย์ทำเช่นนั้นแล้ว ช้างเหล่านั้นจึงลงอาบน้ำได้

นายหัตถาจารย์จึงนำเรื่องราวเหล่านั้นขึ้นกราบทูลพระเจ้าพาราณสี และทูลแนะนำว่าช้างเชือกนั้นจะต้องเป็นช้างเผือกชาติอาชาไนยซึ่งเป็นช้างตระกูลสูง สามารถฝึกหัดสอนง่าย เป็นช้างประเสริฐ สมควรที่พระองค์จะเสด็จประพาสไปค้นหาและพามาไว้เป็นพระราชพาหนะเป็นศรีแก่บ้านเมือง

พระเจ้าพรหมทัตทรงกระทำตามคำแนะนำของนายหัตถาจารย์นั้น โดยเสด็จลงเรือเป็นขบวนเสด็จทวนกระแสน้ำไปจนถึงที่ที่พวกช่างไม้อยู่ พวกช่างไม้เหล่านั้นพากันมารับเสด็จและทูลถามความประสงค์ พระเจ้าพรหมทัตทอพระเนตรช่างเผือกที่ยืนอยู่ใกล้พวกช่างไม้เหล่านั้น พระองค์จึงแจ้งความประสงค์อยากได้ช่างเผือกเชือกนั้นไปเป็นพระราชพาหนะและให้เป็นช่างคูบ้านคูเมือง พวกช่างไม้ก็ทูลถวายตามพระราชประสงค์

แต่ช่างเผือกเชือกนั้นแสดงอาการไม่ตามเสด็จ พระเจ้าพรหมทัตจึงตรัสถามนายหัตถาจารย์ถึงสาเหตุที่ช่างเผือกไม่ยอมตามเสด็จ นายหัตถาจารย์จึงกราบทูลว่า ช้างเผือกอาชาไนยเชือกนี้คงประสงค์จะได้ทรัพย์เป็นค่าเลี้ยงดูแก่พวกช่างไม้อย่างแน่นอน พระองค์จึงพระราชทานเงิน ๖ แสนกหาปณะ โดยคิดตามส่วนของช่างเป็น ๖ ส่วน คือ ภายหนึ่งเท่า ๔ เท่า วงหนึ่ง แต่ช่างเผือกก็ยังไม่ยอมตามเสด็จพระองค์จึงพระราชทานผ้าถุงแก่ช่างไม้คนละ ๒ ผืน และให้ภรรยาช่างไม้คนละ ๑ ผืน ช่างเผือกก็ยังไม่ยอมตามเสด็จอีก

พระองค์จึงพระราชทานทรัพย์ที่เป็นเบี้ยเลี้ยงแก่เด็กชายหญิงที่เป็นเพื่อนของช่างเผือกนั้น
อย่างทั่วถึง ช่างเผือกจึงยอมตามเสด็จ

เมื่อพระเจ้าพรหมทัตพาช่างเผือกนั้นเสด็จมาถึงพระนคร พระองค์โปรดให้ราช-
บุรุษระดับประดาโรงช่างให้วิจิตรสวยงาม ทั้งประดับพญาช้างด้วยเครื่องคชาภรณ์ พาพญา
ช่างเผือกเดินทักษิณาวรรตพระนคร แล้วพาเข้าโรงช่าง หรือกุฎยศาลา ทำพิธีอภิเษกสมโภช
ตามสมควรแก่พระราชพานะ พระเจ้าพรหมทัตทรงแต่งตั้งพญาช่างนั้นในตำแหน่งพระสหาย
ร่วมทุกข์ร่วมสุขของพระองค์ พระราชทานอาหารเสมอด้วยพระองค์

เมื่อพญาช่างเผือกมาเป็นพระราชพานะอันเป็นศรีสง่าของพระเจ้าพรหมทัต ทำ
ให้พระองค์มีพระราชอำนาจแผ่ไปทั่วชมพูทวีป ทั้งอาณาเขตก็แผ่กว้างไพศาล

ต่อมา พระโพธิสัตว์คือปฏิสนธิในครรภ์ ของพระอัครมเหสี ของพระเจ้าพรหมทัต
ครบพระครรภ์ของพระอัครมเหสีใกล้จะถึงกำหนดประสูติกาล พระเจ้าพรหมทัตผู้เป็นพระ-
ราชสวามีก็สิ้นพระชนม์ พวกอำมาตย์ทั้งหลายพากันปกปิดไม่ให้พญาช่างเผือกรู้ เพราะเกรง
ว่าถ้าพญาช่างรู้ จะเป็นเหตุให้พญาช่างเสียใจอย่างที่สุดอาจถึงแก่ความตายได้

ฝ่ายพระเจ้าโกศลราชแห่งแคว้นโกศลผู้มีความโลภอยากได้สมบัติของผู้อื่น เมื่อ
ทรงทราบว่าพระเจ้าพรหมทัตสิ้นพระชนม์แล้ว ราชบัลลังก์แห่งเมืองพาราณสีว่างลง ยังไม่มี
ผู้ปกครอง จึงเห็นเป็นโอกาสที่จะแห่อำนาจปกครองจึงเสด็จยกทัพมาล้อมเมืองพาราณสีไว้

ทหารและชาวเมืองพร้อมกันปิดประตูเมืองและรักษาพระนครอย่างเข้มแข็ง แล้ว
ส่งสารออกไปถวายพระเจ้าโกศลว่า พระอัครมเหสีทรงพระครรภ์จวนจะถึงกำหนดประสูติ-
กาล โหรทำนายว่า พระนางจะประสูติราชโอรสหรือราชธิดาในวันที่ ๗ นับตั้งแต่วันที่ ขอ
ให้พระองค์ทรงหยุดพักการรบไว้ก่อน จนหลังประสูติกาลแล้วจึงค่อยสู้รบกัน พระเจ้าโกศล
ทรงยอมตกลงตามสารนั้น

ครบกำหนด ๗ วัน พระอัครมเหสีก็ประสูติพระราชโอรส เสนาทหารและ
ประชาชนมีความราเริงใจไม่ย่อท้อเหมือนคราวก่อน เพราะเหตุนั้นพระกุมารจึงได้รับพระ-
นามว่า อลันจิตกุมาร อันหมายถึงจิตที่ราเริงยินดี เพราะพระกุมารมาช่วยปลุกปลอบใจ
ประชาชนมิให้ระท้อใจย่อท้อ ให้มีความราเริงยินดี ทหาร และชาวเมืองจำนวนมาก

ออกต่อสู้กับกองทัพของพระเจ้าโกศล แต่เนื่องด้วยขาดจอมทัพ ทำให้ทหารและชาวเมืองพาราณสีเข้ารบต่อสู้อย่างไม่เข้มแข็งเท่าที่ควร ต้องล่าถอยกลับเข้าเมือง

ฝ่ายพวกอำมาตย์จึงทูลพระมหาเทวีพระอัครมเหสีของพระเจ้าพาราณสีเรื่องการรบที่ผ่านมาแล้ว เกรงว่าทหารและชาวเมืองจะแพ้อและเสียเปรียบ สมควรที่จะแจ้งเรื่องการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าพรหมทัต และการประสูติพระราชโอรสให้พญาข้าง เผือกทราบ บางทีพญาข้างจะช่วยระงับศึกได้

พระมเหสีเห็นชอบด้วย จึงประดับองค์พระกุมารหรือพระโพธิสัตว์ไว้บรรทมเหนือพระยี่ภู่ในกระโจมผ้าทูลพัสดร์ นำลงมาจากปราสาท เสด็จไปยังโรงช้างแล้วพระนางทรงวางพระกุมารลงแทบเท้าของพญาข้าง เผือกเชือกนั้น และคร่ำแจ้งเรื่องราวทั้งหมดให้พญาข้างทราบ ดังนั้นพญาข้างจึงทราบเรื่องราวที่พระเจ้าพรหมทัตผู้เป็นสหายของตนนั้นสิ้นพระชนม์มาหลายวันแล้ว แต่พระนางไม่กล้าแจ้งให้ตนทราบเพราะเกรงว่าตนจะเศร้าโศกเสียใจถึงแก่ความตาย และพระกุมารนี้เป็นโอรสของสหายของตน ทั้งขณะนี้ก็มีกษัตริย์แคว้นโกศลกยกทัพมาล้อมเมืองไว้ ยังไม่มีผู้ใดกู้เมืองได้ พระนางขอให้ตนช่วยเหลือพระราชกุมารผู้เป็นพระราชโอรสของสหายซึ่ง เป็นเสมือนบุตรของตนด้วย ไม่ให้ทอดทิ้งพระราชกุมารและไม่ให้พระราชกุมารตกอยู่ในอันตราย

ดังนั้นพญาข้างเผือกจึงยื่นางวางไปอุมพระราชกุมารหรือพระโพธิสัตว์ ยกขึ้นวางบนกระทองแล้วร้องไห้อาลัยในพระสหาย ต่อจากนั้นจึงวางพระราชกุมารลงในพระหัตถ์ของพระมหาเทวีอัครมเหสีของพระเจ้าพรหมทัต พญาข้างคิดจะไปจับพระเจ้าโกศลซึ่งเป็นข้าศึกก็แล่นไปจากโรงช้างทันที

ฝ่ายพวกอำมาตย์เสนาทหารก็เปิดพระทวารคือประตูเมืองพร้อมทั้งยกทัพตามออกไป ฝ่ายพญาข้างเผือกเมื่อออกจากเมืองก็ร้องด้วยเสียงอันดัง ทำให้ข้าศึกตกใจหนีกันไปคนละทิศคนละทางไม่อาจรวมกำลังกันได้ พญาข้างทำสลายค่ายเข้าถึงภายใน จับพระเจ้าโกศลราชมาให้หมอบลงที่พระบาทของพระราชกุมารอสนิจิตตะ พร้อมกับห้ามฝูงชนไม่ให้ทำร้ายพระเจ้าโกศลราช พญาข้างสั่งสอนพระเจ้าโกศลมิให้ประมาท ในพระอสนิจิตตกุมารและทั้งให้พระองค์ทรงตั้งปณิธานยอมยกเมืองโกศลให้เป็นเมืองขึ้นของเมืองพาราณสี แล้วพญาข้างก็ปล่อยพระเจ้าโกศลไป

ตั้งแต่นั้นมา อาณาเขตทั้งหมดในชมพูทวีปก็ตกอยู่ในอำนาจของพระโพธิสัตว์อัส-
 จิตต कुमार พระองค์นั้น ทั้งไม่มีเมืองใดเป็นศัตรูอีกเลย เมื่อพระองค์มีพระชนมายุ ๑ พรรษา
 ก็ได้รับพระบรมราชาภิเษกทรงพระนามว่า พระเจ้าจិតตราช ทรงครองราชสมบัติสืบต่อมา
 เมื่อสิ้นพระชนม์ก็ไปเกิดบนสวรรค์

เมื่อพระบรมศาสดาตรัสเล่านิทานอันมีมาแต่อดีตกาลให้ภิกษุทั้งหลายฟังจบลงแล้วพระ
 องค์ทรงยกภาษิตอันเป็นคาถาเพื่อสรุปเรื่องราว และเพื่อเป็นอุปมา เปรียบเทียบให้ภิกษุสงฆ์
 เข้าใจดังนี้

อัสสินจิตต์ นิสฺสาย	ปฏฺฐจา มหตี จมุ,
โกสลํ เสนาสนคฺคฺฉฺ	ชีวกาหิ อคาหิ.
เอวํ นิสฺสายสมฺปนฺโน	ภิกฺขุ อารทฺธวโร,
ภาวยํ กุสลํ ธมฺมํ	โยคกฺุเขมสุส ปคฺคิยา.
ปาปฺเณ อนฺนุพฺพเพน	สพฺพสํโยชนกฺุชยํ ฯ

ความว่า เสนาผู้ใหญ่ได้อาศัยพึ่งพระอัสสินจิตต कुमार ต่างมีใจรื่นเริง ได้ให้
 หมายข้างจับพระเจ้าโกศลราชาผู้ไม่พอพระทัยด้วยราชสมบัติของพระองค์ จับได้
 ทั้งเป็นฉันทุ ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยกัลยาณมิตร เป็นที่อาศัยก็ฉันทุ มีความเพียร
 อันใดเริ่มตั้งไว้แล้ว บำเพ็ญซึ่งกุศลธรรมเพื่อบรรลุนิพพานจากโยคะ พึ่ง
 บรรลุได้ซึ่งพระนิพพานเป็นที่สิ้นสังโยชนทั้งปวงตามลำดับ^๑

ดังมีความอธิบายว่า เสนาทหารชาวเมืองพาราณสี เมื่อทราบว่าพระราชโอรส
 ที่ประสูติเป็นชาย คือพระอัสสินจิตต कुमार ซึ่งจะได้ครองราชสมบัติสืบต่อไป จึงมีความราเริง
 ไม่ย่อท้อในการยุทธสงคราม ส่วนพระเจ้าโกศลเริ่มต้นทำสงคราม เพราะความโลภใน
 สมบัติของผู้อื่น ไม่ทรงอัมพระทัยในสมบัติของพระองค์ เสนาทหารเหล่านั้นได้ให้หมายข้างจับ
 พระเจ้าโกศลพระองค์นั้น โดยจับได้ทั้งเป็นไม่ปลงพระชนม์ เรื่องราวดังกล่าวเป็นอุปมา

^๑ หอสมุดวชิรญาณ, นิบาตชาดก ทุกนิบาต (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๖๓),

อุปไมยที่หมู่เสนาชาวเมืองพาราณสีได้พระราชกุมาร เป็นที่พึง จึงร่าเริงใจไม่ย่อท้อในการสงคราม จนได้ชัยชนะชาติกฉันทิ พระภิกษุผู้อาศัยกัลยาณมิตรคือพระพุทธเจ้าหรือสาวกของพระพุทธเจ้าให้เป็นที่พึ่งในการเริ่มตั้งความเพียรไม่ย่อท้อ บำเพ็ญกุศลธรรมสม่ำเสมอปฏิบัติคือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีสติปัญญา ๔ เป็นต้น เพื่อจะบรรลुพระนิพพาน ก็พึงบรรลुได้โดยลำดับ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยพระธรรมที่เป็นยอดสูงสุดคือพระนิพพาน แล้วทรงประกาศอริยสัจจกถา ภิกษุผู้ละความเพียรรูปร่างนั้นก็สำเร็จพระอรหัตผล

ต่อจากนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสให้ภิกษุทั้งหลายทราบว่า พระมหาเทวีผู้เป็นพระชนนีของอลีนจิตตกุมาร ได้มาเป็นพระนางสิริมหามายา พระราชชนนีของพระพุทธเจ้า พระเจ้าพรหมทัตแห่งกรุงพาราณสีผู้เป็นพระบิดาของอลีนจิตตกุมาร ได้มาเป็นพระเจ้าสุทโธทนะ พระราชบิดาของพระพุทธเจ้า - พญาช่างชาตืออาชาไนย ได้มาเป็นพระภิกษุผู้ละความเพียร ช่างผู้เป็นบิดาของช่างเผือก ได้มาเป็นพระสารีบุตร อลีนจิตตะคือพระองค์เอง

จากเรื่องนี้เป็นที่น่าสังเกตุว่าช่างพลายที่ถูกเสียนคำเท้า มีความสำนึกในบุญคุณของพวกช่างไม้เป็นช่างกตัญญู เมื่อเท้าหายเจ็บปวดเป็นปกติแล้ว ก็มีน้ำใจอยู่ช่วยพวกช่างไม้โดยยกของหนัก ๆ ช่วยทุกอย่าง เป็นการหนุนแรงของพวกช่างไม้ แม้เมื่ออายุของช่างมากขึ้น ช่างเขื่อนั้นมีกำลังลดถอยลงก็ยังเอาลูกช่างมาฝึกหัดทำงานเหล่านั้นแทนตน เป็นการแสดงความกตัญญูที่ประเสริฐยิ่ง

อนึ่ง เกี่ยวกับธรรมชาติของช่างที่ทำงานหนักจะทำให้ช่างนั้นมีกำลังลดถอยลงเร็ว และมีชีวิตสั้นกว่าช่างที่หากินอยู่ในป่าอย่างปกติ และอีกอย่างหนึ่งลูกช่างเผือกที่ช่างพลายแอบซ่อนไว้ในป่านั้นก็เป็นสัญลักษณ์ของความปลอดภัย กล่าวคือตามธรรมดา ช่างที่เคิบโตแล้วจะช่วยกันระมัดระวังช่างเล็กมิให้เป็นอันตราย และลูกช่างเผือกเขื่อนี้คงจะมีอายุเกิน ๕ ขวบ คือพ้นระยะของการหยานม ทั้งเคิบโตพอที่จะหาอาหารกินเองได้ แต่ที่แปลกไปคือช่างพลายผู้เป็นบิดาของลูกช่างเผือกเป็นผู้ดูแลลูกช่างเผือกเขื่อนั้น แทนที่จะเป็นช่างพังซึ่งเป็นแม่ช่าง

ลูกช้างเผือกเชือกนั้นเป็นช้างชาติอาชานิย คือช้างที่อยู่ในตระกูลสูง สามารถฝึกหัดได้ง่าย มีกิริยามารยาทดี แม้จะถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ ก็ไม่ถ่ายลงในน้ำ ไปด้วยไว้ในที่โคลงน้ำ แต่มีเหตุบังเอิญเกิดฝนตกหนัก น้ำในป่าไหลนอง ดังนั้นน้ำจึงพัดเอาอุจจาระของช้างเผือกเชือกนั้น ลอยไปติดที่ขุมต้นไม้ที่หน้าสำหรับช้างหลวงลงอาบน้ำ อุจจาระแห่งของช้างเผือกเชือกนี้เป็นต้นเหตุที่เชื่อมโยงไปยังพระเจ้าพาราณสี และช้างเผือกเชือกนั้นได้เป็นพระราชพาหนะสืบต่อไป

นอกจากนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าช้างเผือกที่มีลักษณะดี แม้จะอยู่ในป่า หรืออยู่ที่ใดก็ตามจะแสดงลักษณะของตนออกมา และเมื่อถูกตามหาจนพบก็จะถูกพามาไว้ในฐานะที่เหมาะสม เพื่อทำหน้าที่ตามความสามารถของตน เหมือนกับสิ่งที่มีค่า แม้จะตกไปอยู่ในที่ใดลักษณะดีเด่นของสิ่งนั้นจะปรากฏออกมา และสิ่งมีค่านั้นจะถูกนำไปไว้ยังที่เหมาะสมต่อไป

ยิ่งกว่านั้นช้างเผือกที่มีลักษณะดีอยู่ในตระกูลสูง ยังเป็นที่เกรงกลัวของช้างทั่วไป ดังตัวอย่างในเรื่องนี้ แม้อุจจาระแห่งของช้างเผือกลอยมาในน้ำ ก็เป็นเหตุให้ช้างจำนวน ๕๐๐ เชือก ตกใจกลัวและไม่กล้าลงอาบน้ำทั้ง ๆ ที่ช้างชอบอาบน้ำเป็นนิสัย และช้างเผือกที่มีลักษณะดีเมื่อได้เป็นพระราชพาหนะของพระราชาถือว่าเป็นช้างมงคลหัตถ์ดี เป็นศรีสง่าแก่บ้านเมือง และเมื่อพระราชาหรือพระกุมารขับช้ออกต่อสู้กับข้าศึกศัตรู ก็จะทำให้ฝ่ายข้าศึกศัตรูนั้นกลัวเกรง พากันหลีกหนีหายไป เป็นผลให้พระราชาได้ขยายพระราชอาณาเขตและพระราชอาณาจักรให้กว้างขวางออกไป เป็นการส่งเสริมพระบารมีของพระราชาอีกด้วย ดังในเรื่องนี้ นับตั้งแต่ที่พระเจ้าพรหมทัตได้ช้างเผือกมาจากพวกช่างไม้มา เป็นพระราชพาหนะ ทำให้พระองค์มีพระราชอำนาจมากและบ้านเมืองมีอาณาเขตกว้างขวาง แม้มาในสมัยของพระเจ้าจิตตราชพระโอรสของพระเจ้าพรหมทัตก็เช่นเดียวกัน

ส่วนในช่วงเวลาที่บ้านเมืองอ่อนแอลง จนพระเจ้าโกศลยกทัพมาล้อมเมืองพาราณสีเป็นตอนที่พระเจ้าพรหมทัตสิ้นพระชนม์ และพระอัครมเหสีของพระเจ้าพรหมทัตทรงพระครรภ์ใกล้จะถึงกำหนดประสูติกาล และเมื่อพระนางทรงคลอดพระโอรส คือ อสสันจิตตกุมารแล้ว ช้างเผือกเชือกนี้จึงได้ทำหน้าที่รักษาเมืองพาราณสีไว้ได้ด้วยความพยายามพากเพียรอย่างยิ่ง

เรื่องนี้มีคติสอนใจให้คนมีความขยันหมั่นเพียร จะทำให้ครอบครัวมีความสุขตั้ง
เช่นการประกอบอาชีพของพวกช่างไม้และตัวอย่างช่าง เมื่อผู้พักเพียรพยายามจนสามารถ
รักษาเมืองพาราณสีไว้ได้ ทั้งทำให้คนทั้งประเทศอยู่กันอย่างมีความสุข แม้พระภิกษุผู้มีความ
เพียรก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และจะบรรลุดังพระนิพพานในที่สุด

ช่างปาเวระกะ

ช่างปาเวระกะ เป็นช่างของพระเจ้าโกศลแห่งเมืองสาวัตถี

การเรียกชื่อช่างเชือกนี้ในตำราต่าง ๆ เรียกต่างกัน คือ เรียกว่า

พทุเธรก หรือ ปาเวยยก^๑ ปาเวระกะ จาก โสคัพพมาลี^๒ ปาเวระกะ^๓

ถิ่นกำเนิด ช่างปาเวระกะเป็นช่างอยู่ในเมืองสาวัตถี

ลักษณะ เป็นช่างมงคลหัตถ์ เคยเป็นช่างพระราชพาหนะของพระเจ้าโกศล เมื่อพญาช่าง
เชือกนี้ยังหนุ่มมีกำลังแข็งแรงมาก ทั้งกล้าหาญยิ่งนักเป็นช่างศึก เมื่อนำพระเจ้าโกศลออก
สู้สนามรบ ทำให้พระเจ้าโกศลได้ชัยชนะข้าศึกเสมอ พญาช่างเชือกนี้จึงเป็นที่โปรดปราน
ของพระเจ้าโกศล แต่เมื่อช่างนี้อยู่ในวัยชรามีกำลังลดถอยลง พระเจ้าโกศลจึงปล่อยให้
ตามอัธยาศัย ช่างเชือกนี้จึงเที่ยวหากินตามลำพัง

^๑ G.P. Malāsekera, "Baddheraka," Dictionary of Pāli Proper Names 2. (1960) : 263.

^๒ นาคะประทีป, พระโสคัพพมาลีนิเทศนา (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๗๐),
หน้า ๑๓.

^๓ คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
พระอัมมปัทฏฐกถา แปล ภาค ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๘. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๑๕), หน้า ๒๓๘.

วันหนึ่งช่างปา เวกะลง ไปกินน้ำในสระใหญ่ เพราะตามธรรมเนียมช่างชอบน้ำ ใช้
 อาบน้ำ กิน พนรคหลัง แต่ช่างเชือกนี้มีกำลังลดน้อยลง ไม่อาจถอนตัวขึ้นได้จึงติดอยู่ในโคลน
 ตมที่เป็นหล่มนั้น ประชาชนที่ได้เห็นช่างจมอยู่ในโคลนตมนั้นก็บอกต่อ ๆ กัน จนทราบถึงพระ
 เจ้าโกศล พระองค์ตรัสให้นายหัตถาจารย์ออกไปและช่วยเหลือช่าง เชือกนั้น ฝ่ายนายหัตถา-
 จารย์เมื่อเห็นสภาพของช่างนั้นแล้ว ไม่สามารถที่จะดึง จุก ช่างนั้นให้ขึ้นมาได้ จึงคิดอุบาย
 ให้เสนาทหารแต่งกายอย่างออกทัพ ถืออาวุธเหมือนจะออกรบโดยให้ตีกลองตีแสดแสดงอาการ
 เหมือนจะรบพุ่งกัน เหล่าทหารนั้นก็โห่ร้องขึ้นเสียงดังสนั่น ช่างเชือกนั้นเป็นช่างตีกลองออก
 รบมามาก เมื่อได้ยินเสียงกลองตีแสด และเห็นทหารในกองทัพเป็นกระบวนก็เกิดความตื่นเต้น
 ประกอบกับช่างเป็นสัตว์มีมานะ ก็ลุกขึ้น กางหู ชูหาง โยกตัวไปมา แล้วกระโดดขึ้นด้วย
 กำลังของตนขึ้นถึงคลังได้

เมื่อช่างปา เวกะขึ้นจากหล่มได้แล้ว ภิกษุสงฆ์นำความกราบทูลพระพุทธเจ้า ซึ่ง
 ประทับอยู่ที่เขตวันมหาวิหาร เมืองสาวัตถี พระองค์จึงทรงปรารภเกี่ยวกับช่างปา เวกะ
 ของพระเจ้าโกศลนั้น นำมาตรัสสอนพระภิกษุเหล่านั้นว่า ช่างมงคลหัตถ์ถอนตนขึ้นจากเปือก
 ตมได้ด้วยตนเองฉันใด พระภิกษุพึงถอนตนให้พ้นจากกิเลส และให้ทำความพยายามเช่นช่าง
 เชือกนั้น เพราะจะให้บุคคลอื่นมา เป็นที่พึ่งของตนนั้นไม่ได้ ตนต้องเป็นที่พึ่งของตน และ
 บุคคลที่มีสติปัญญา และความเพียรจะบรรเทาวิชชา และโทมนัส ให้ระงับไปจากจิตใจ
 จึงได้ชื่อว่ากระทำตนให้เป็นที่พึ่งของตน อุปมาดังช่างมงคลหัตถ์ของพระเจ้าโกศลถอนตนขึ้น
 จากเปือกตม ดังคาถาพุทธสุภาษิตดังนี้

อุปมาทรตา โหด สัจจัตมบุรุษชด

ทุกคา อุทรธตฺตานํ ปญฺ เก สมนโนว กุณฺชโรติ ฯ

ความว่า ท่านทั้งหลาย จงเป็นผู้ยืนดีในความไม่ประมาท จงเป็นผู้รักษาคใจ
 ของท่าน จงถอนตนขึ้นจากหล่มที่ถอนได้ยาก ดังช่างที่จมลงในเปือกตมถอนตน
 ขึ้นได้ฉะนั้น

๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมหลวงวชิรญาณ, ฉัมมปทัฏฐกถา ภาค ๑,

เมื่อจบพระเทศนา พระภิกษุเหล่านั้นก็สำเร็จ เป็นพระอรหัตผล

จากเรื่องนี้จะเห็นได้ว่าการกำลังใจเป็นสิ่งสำคัญยิ่งในการช่วยเหลือตนเองให้ปลอดภัย และกำลังใจเป็นเครื่องส่งเสริมให้การทำงานทุกอย่างสำเร็จได้อย่างแท้จริง ดังที่ช่างปาเวระกะดอนตัวเองขึ้นจากหล่มด้วยกำลังใจที่ตึกคักและปลื้มปิติ เมื่อเห็นกองทัพและไคยินเลียงกลองตึกเป็นเครื่องกระตุ้นให้มีกำลังใจเข้มแข็ง สามารถช่วยตนเองได้

และเป็นที่น่าสนใจยิ่งกว่า การมีกำลังใจช่วยตนเองได้นั้นต้องได้รับการสนับสนุนส่งเสริมกำลังใจจากภายนอก เพื่อให้เกิดมุนะอันเป็นกำลังใจภายในให้มีความสำเร็จในการทำงานทุกประการ

และการที่พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ภิกษุทั้งหลายถอนตนเองขึ้นจากหล่ม คือ กิเลส ขู่ข้างที่จมลงในเปือกตมดอนตนขึ้นได้นั้น เราจะเห็นว่าช่างซ่อมไขว้วะสำคัญต่าง ๆ ได้แก่ งวง งา เทาทั้ง ๔ หน้วนนำก้าวขึ้นขึ้นมาบนตลิ่งด้วยความเพียรพยายามเป็นอย่างยิ่ง และทรงยกตัวอย่างช่างนั้นมาสัมพันธ์ กับให้พระภิกษุถอนตนเองขึ้นจากหล่มคือกิเลส เหมือนช่างปาเวระกะได้อย่างเหมาะสม นับว่าพระองค์ทรงเป็นอัจฉริยบุคคลมีพระปัญญา เป็นเลิศ ทรงเข้าพระทัยในจิตใจของคนและสัตว์ได้เป็นอย่างดี

ช่างภัททวดี

นางช่างภัททวดีเป็นช่างของพระเจ้าอุเทนแห่งเมืองโกสัมพี มีความสามารถเป็นพิเศษในการเดินเร็วในระยะทางไกล ช่างพังเชือกนี้มีชื่อเรียกได้หลายแบบ คือ ภัททวดี ภัททวดีก็เรณุกา ภัททวดีกา คำว่า ภัททวดีก็เรณุกา มีความหมายว่า นางช่างผู้เจริญ

ถิ่นกำเนิดและความเป็นมา ช่างภัททวดีเป็นช่างพังที่อยู่ในเมืองอุชเชนีมาแต่เดิม และเป็นช่างทรงของพระเจ้าจัมพชัโชตแห่งเมืองอุชเชนี เมื่อพระเจ้าจัมพชัโชตทำอุบายจับพระเจ้าอุเทนผู้มีความรู้ในเวทมนตร์คาถา เรียกช่างมาไว้ยังกรุงอุชเชนี พระเจ้าจัมพชัโชตอยากได้มนตร์ เรียกช่างจากพระเจ้าอุเทน จึงขอให้เจ้าหญิงवासुถัตตธิดาของพระองค์เรียนคาถามนตร์ เรียกช่างจากพระเจ้าอุเทน แต่พระเจ้าอุเทนและเจ้าหญิงवासुถัตตธิดาเกิดรักกัน จึงพากันหนีไปเมืองโกสัมพีโดยขึ้นนางช่างภัททวดีไป เพราะช่างนี้มีฝีเท้าเร็วมาก นับแต่นั้นมาช่างภัททวดีก็เป็นช่างพาหนะประจำของพระเจ้าอุเทน

ลักษณะ นางข้างภททวดีเป็นข้างที่ได้รับการฝึกหัดกิริยามารยาทเป็นอย่างดี เมื่อข้างนี้อยู่ในวัยรุ่นมีกำลัง เรียวแรงมาก และมีคุณสมบัติพิเศษคือเดินได้เร็วในระยะทางไกล ๆ โดยมีหลักฐานบางแห่งว่า ข้างเชือกนี้เดินได้เร็วถึงวันละ ๑๕ โยชน์^๑ ในอรรถกถาธรรมบท กล่าววว่า ข้างนี้เดินเร็วถึง ๕๐ โยชน์^๒

ข้างภททวดีเป็นข้างที่มีอุปการคุณต่อพระเจ้าอุเทน โดยที่สามารถทำงานหลายอย่างของพระเจ้าอุเทนให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี เช่น เป็นพาหนะพาพระเจ้าอุเทนและพระนางवासุลหัตตาทหนีจากเมืองอุชเชนีมายังเมืองโกสัมพี ทั้งที่นางข้างได้กราบทูลพระ-พุทธเจ้าว่า

... อุเทน ราชา มั ตรณกาลे गम्भी निरतुदริत्तुं समतुदกาลे मी
 निसुसાય मया शिवित्तुज रथชणुจ เทวี ज लुत्ताति ปิยายิต्วา มหนต
 ปรินหาร อทาสี ^๓...

ความว่า สมัยที่นางข้างอยู่ในวัยรุ่น พระเจ้าอุเทนได้อาศัยนางข้างทำงาน
 หนึ่งปวงให้สำเร็จได้ พระองค์ตรัสยกย่องนางข้างว่า ชีวิตของพระองค์ก็ดี ราช-
 สัมบัติก็ดี และมเหสีก็ดี (คือพระนางवासุลหัตตาทิตาพระเจ้าอุเทน) ได้
 คุ้มนางข้าง พระองค์จึงทรงประทานเครื่องอลังการประดับข้างนี้อย่างมากมาย

แต่ครั้นข้างภททวดีอยู่ในวัยชรา ซึ่งกำลังลคน้อยด้อยลง ทำประโยชน์อะไรไม่ได้
 พระเจ้าอุเทนจึงให้ถอดยศและริบเครื่องประดับเหล่านั้นออกเสียสิ้น แล้วปล่อยให้ออกไปหา
 อาหารกินเอง ทำให้นางข้างน้อยใจยิ่งนัก

^๑ G.P. Malalasekera, "Bhaddavati," Dictionary of Pāli Proper Names 2. (1960) : 351.

^๒ คณะกรรมการแผนกตำรา ฯ, "นางสามาวดี," พระอัมมปัทมกุฎาแปล
 ภาค ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๘. (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๑), หน้า ๕๐.

^๓ มหามกุฏราชวิทยาลัย, "ทัพหัมมชาตก," ชาตกกุฎา ภาคที่ ๕. (กรุงเทพฯ ฯ :
 โรงพิมพ์พาณิชย์กุลผล, ๒๕๖๕), หน้า ๒๐๑-๒๐๘.

สมัยนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับอยู่ที่พระวิหารโฆสิตารามของท่าน
 เศรษฐีโฆสกะในเมืองโกสัมพี วันหนึ่งขณะที่พระองค์เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในเมืองโกสัมพี
 พร้อมด้วยภิกษุทั้งหลาย ช่างภัทวดีได้ออกจากเมืองไปแต่เช้าเพื่อหาอาหาร แล้วได้พบ
 พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในหมู่ภิกษุสงฆ์ นางช่างเกิดความเลื่อมใสศรัทธา และเข้าไปคุกเข่า
 ลงแทบพระบาทของพระพุทธเจ้า แล้วร้องไห้รำพันในชีวิตปัจจุบันที่ถูกพระเจ้าอุเทนทอดทิ้ง
 ไม่เอาพระทัยใส่เหมือนเมื่อครั้งที่ตนอยู่ในวัยรุ่น ขณะนั้นนางช่างไม่มีที่พึ่งที่อื่นอีกแล้วจึงขอลือ
 พระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง

พระพุทธเจ้าทรงมีพระมหากรุณา และทรงทราบอภัยาศัยของนางช่างภัทวดีเป็น
 อันดีด้วยพระสัพพัญญุตญาณ จึงทรงมีพระปฏิสันถารและปลอบเอาใจด้วยพระคำรัสว่า "เจ้า
 จงไปตามความตั้งใจของเจ้า ตถาคตจักช่วยเจ้าให้บรรเทาความโศกเศร้า" พระองค์จะ
 เข้าไปถวายพระพรพระเจ้าอุเทน และขอให้พระองค์คืนเครื่องอลังการพร้อมทั้งประทานยศ
 แก่นางช่างภัทวดีให้เหมือนดังแต่ก่อน แล้วพระพุทธเจ้าเสด็จเข้าสู่พระราชวัง

เมื่อพระเจ้าอุเทนถวายภัตตาหารแด่พระภิกษุ โดยมี พระพุทธเจ้า เป็นประธาน
 เสร็จแล้ว พระองค์ทรงรับอนุโมทนาจากพระพุทธเจ้าพอเป็นอันสงฆ์ ต่อจากนั้นพระ-
 พุทธเจ้าจึงตรัสถามพระเจ้าอุเทนถึงนางช่างภัทวดี พระเจ้าอุเทนกราบทูลว่าพระองค์ไม่
 ทราบว่านางช่างอยู่ที่ไหน พระพุทธเจ้าจึงทรงแนะนำและประทานโอวาทให้พระเจ้าอุเทน
 ประทานยศและเครื่องประดับคืนแก่นางช่างภัทวดี เพราะนางช่างเคยมีอุปการคุณต่อพระ-
 องค์ และตอนนี้นางช่างก็อยู่ในวัยชราไม่มีที่พึ่ง ขอให้พระเจ้าอุเทนมีกตัญญูทเวที่ต่อนาง
 ช่างเชือกนั้น

พระเจ้าอุเทนทรงปฏิบัติตามพระพุทธรคำรัสทุกประการ จนมีกตคติพิถีพิถันไป
 ทั่วเมือง และชาวนั้นได้เข้าไปสู่หมู่พระภิกษุสงฆ์ตลอดจนพุทธบริษัททั้งหลาย ดังนั้นเมื่อภิกษุ-
 สงฆ์มาประชุมกันในโรงธรรมสภา จึงได้สนทนากันถึงเรื่องชาวเลาลือนั้น เรื่องนี้ทราบถึง
 พระพุทธเจ้า พระองค์คร่ำครึกับพระสงฆ์เหล่านั้นว่าการที่พระองค์ได้แสดงคุณของช่างภัทวดี
 แก่พระเจ้าอุเทน ทั้งทรงขอให้พระองค์ประทานยศและเครื่องอลังการคืนแก่นางช่างนั้นไม่
 ใช่แต่เพียงในชาตินี้เท่านั้น แม้ในชาติก่อนพระองค์ก็ทรงกระทำเช่นนั้นเหมือนกัน ต่อจากนั้น
 พระองค์จึงทรงนำอดีตนิทานมาแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายดังนี้

ในอดีตมีกษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระเจ้าทัฬหกรรม ครองราชสมบัติ อยู่ในเมืองพาราณสี ครั้นนั้นพระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลอำมาตย์ เมื่อพระโพธิสัตว์เติบโต ก็เข้ารับราชการ ได้รับฐานันดรศักดิ์ตำแหน่งอำมาตย์

พระเจ้าทัฬหกรรมทรงมีช้างพัง เชือกหนึ่งชื่อโกฎฐิพยาธิ ช้างพัง เชือกนี้มีกำลัง เรี่ยวแรงมากเป็นพิเศษสามารถเดินทางไกลได้วันละ ๑๐๐ โยชน์ เพื่อเป็นทูตนำพระราชสาส์นไปยังประเทศต่าง ๆ และนางช้าง เชือกนี้ยังเป็นช้างศึกด้วยได้ช่วยเหลือพระเจ้าทัฬหกรรมในการฆ่าศึกศัตรูในสนามรบ พระเจ้าทัฬหกรรมทรงดำริว่า ช้างพัง เชือกนี้มีอุปการคุณต่อพระองค์มาก จึงประทานเครื่องประดับช้างอันสวยงามมากมาย ทั้งทรงบำรุงเลี้ยงดูเป็นอย่างดีเช่นเดียวกับพระเจ้าอุเทนทรงกระทำต่อนางช้างภัททวดี

ภายหลังช้างโกฎฐิพยาธิแก่ลงมีเรี่ยวแรงน้อยไม่สามารถทำงานได้เหมือนอย่าง อยู่ในวัยรุ่น พระเจ้าทัฬหกรรมจึงรับสั่งให้ถอดยศและริบเครื่องประดับเหล่านั้นเสีย แล้วปล่อยให้ออกไปหากินเอง ทำให้นางช้างหมดที่พึ่ง

ต่อมาเครื่องภาชนะในตระกูลของพระเจ้าพาราณสีมีไม่พอใช้ พระองค์จึงทรงรับสั่งให้นายช่างปั้นหม้อทำ เครื่องภาชนะเพิ่มเติม นายช่างกราบทูลว่าคนไม่มีโคเทียมเกวียนไปชนโคมัย คืออูจจาระโค พระเจ้าทัฬหกรรมจึงทรงรับสั่งให้เอาช้างโกฎฐิพยาธิเทียมเกวียนไปชนโคมัย ต่อจากนั้นพระองค์ได้ประทานช้างพังนั้นแก่นายช่างปั้นหม้อนั้นไป ช้างโกฎฐิพยาธิจึงต้องไปชนโคมัยมาให้นายช่างปั้นหม้อมาทำภาชนะอยู่เป็นนิจ

วันหนึ่งนางช้างโกฎฐิพยาธิออกจากเมือง ได้พบพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นอำมาตย์ของพระเจ้าทัฬหกรรม นางช้าง เข้าไปคุกเข่าลงแล้วร้องไห้รำพันถึงชีวิตขณะนั้นไม่เหมือนกับชีวิตเมื่ออยู่ในวัยรุ่น เมื่อตนแก่ลงพระเจ้าทัฬหกรรมไม่เอาพระทัยใส่ต่อตนเลย ปล่อยให้ ออกไปหากินเอง นางช้างได้รับความทุกข์ถึงเพียงนั้น พระองค์ยังประทานตนแก่นายช่างปั้นหม้อให้ไปชนโคมัยมาทำภาชนะอีก นางช้างขอยึดอำมาตย์พระโพธิสัตว์เป็นที่พึ่ง ขอให้ อำมาตย์ช่วยเตือนพระเจ้าทัฬหกรรมด้วย

อำมาตย์พระโพธิสัตว์จึงปล่อยโยนและรับจะไปกราบทูลพระเจ้าทัฬหกรรม แห่งเมืองพาราณสีให้ประทานยศคืนเหมือนดังแต่ก่อน

ดังนั้นเมื่ออำมาตย์พระโพธิสัตว์ เข้าเฝ้าพระเจ้าทัฬหกรรม ได้ทูลถามถึงนางข้าง โกฎฐิพยาธิ พระเจ้าพาราณสีตรัสตอบว่า พระองค์ประทานข้างตัวประเสริฐนั้นแก่นางข้าง บันหม้อ เพื่อชนโคมัยมาทำหม้อ อำมาตย์พระโพธิสัตว์จึงกราบทูลเตือนสติให้ทรงระลึกถึงนาง ข้างที่มีอุปการคุณต่อพระองค์ และกราบทูลขอให้พระองค์ทรงตั้งอยู่ในความมกคัญญู ดังนั้นพระ เจ้าทัฬหกรรมจึงทรงประทานยศคืนแก่นางข้างนั้น เหมือนดังแต่ก่อน และพระองค์ทรงบำเพ็ญ กุศลมีทานเป็นต้น

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงนำเรื่องข้างโกฎฐิพยาธิมาแสดง เพื่อให้เห็นชีวิตของนาง ข้างภททวดีในชาติก่อน ซึ่งมีการดำเนินชีวิตทำนองเดียวกันกับชีวิตในปัจจุบัน และพระองค์ ตรัสว่า ข้างพังโกฎฐิพยาธิมาเกิดเป็นข้างภททวดี พระเจ้าทัฬหกรรมมาเกิดเป็นพระอานนท์ อำมาตย์มา เกิดเป็นพระองค์

เรื่องข้างภททวดีมีคติว่า ผู้ใหญ่ที่มีอำนาจอย่าลืมนิ้ว ต้องมีความมกคัญญูตอบแทนคุณ ของผู้มีคุณ และต้องมีความสม่ำเสมอในการยกย่อง เทิดทูนผู้ทำความดีไปให้ตลอด โดยเลี้ยง คุเมื่อผู้มีคุณนั้นอยู่ในวัยชรา ในเรื่องนี้เราจะได้เห็นพระมหากษัตริย์คุณของพระพุทธเจ้าที่ได้ ทรงเตือนสติพระเจ้าอุเทน และตรัสสอนภิกษุสงฆ์ให้ตั้งมั่นอยู่ในความมกคัญญู

สรุปได้ว่า ข้างไอราวณิในวรรณคดีสันสกฤต มีบทบาทเด่น เป็นที่รู้จักแพร่หลาย เพราะเป็นพาหนะของพระอินทร์เทพเจ้าผู้บันดาลให้ฝนตกลงมายังโลก ข้างไอราวณิเป็น ส่วนหนึ่งที่ทำให้ชาวอินเดียเกิดความเชื่อว่า ข้างในโลกที่มีลักษณะดี สามารถบันดาลให้ฝน- ตก และข้างนี้ได้มีอิทธิพลต่อวรรณคดี ศิลปกรรมของไทยและประเทศแถบเอเชียตะวันออกเฉียง ใต้

ส่วนบทบาทของข้างในวรรณคดีบาลีที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้านั้น แสดงให้เห็น ถึงการที่พระพุทธเจ้าทรงใช้คุณธรรมอันสูงยิ่ง ก็อพระเมตตา

บทบาทของข้างในชาดก และพระธรรมบท เป็นเรื่องของข้างที่ประพจน์แต่คุณ ความสำเร็จ เช่น ข้างเอราวณิ ได้ประกอบกรรมดี เพื่อประโยชน์ส่วนรวม ก็ได้ไปเกิดเป็นเทพ- บุตรบนสวรรค์ บทบาทของข้างต่าง ๆ เป็นไปเพื่อการสั่งสอนเป็นสิ่งสำคัญ.